**Відокремлений структурний підрозділ**
**«Харківський торговельно-економічний коледж**
**Державного торговельно-економічного університету»**

**Циклова комісія економіки, управління та адміністрування**

# ОСНОВИ ФІЛОСОФСЬКИХ ЗНАНЬ

**Конспект лекцій**
**для здобувачів освітньо-професійного ступеня**
**«фаховий молодший бакалавр»**
**галузі знань D Бізнес, адміністрування та право**
**спеціальності D5 Маркетинг**
**освітньо-професійної програми**
**«Комерційна діяльність»**

**Харків, 2026**

Укладач: Руденко Світлана Олександрівна, викладач циклової комісії економіки, управління та адміністрування, спеціаліст вищої категорії, кандидат філософських наук

Конспект лекцій обговорено та схвалено на засіданні циклової комісії економіки, управління та адміністрування, протокол від 28.08.2026 р. № 1.

Конспект лекцій розглянуто та затверджено на засіданні методичної комісії, протокол від 28.08.2026 р. № 1.

**Зміст**

**Вступ**. . . . . 4

**Тема 1. Предмет, функції, завдання філософії. Структура філософської науки. Історичні типи світогляду**…… 6

Лекція 1.1. Предмет, функції, завдання філософії…… 6
Лекція 1.2. Структура філософської науки…… 13
Лекція 1.3. Історичні типи світогляду…… 30
Питання для самоконтролю…… 36

**Тема 2. Філософія Стародавнього Сходу …… 37**

Лекція 2.1. Особливості східного та західного типів філософствування…… 37
Лекція 2.2. Канонічні джерела, провідні ідеї та напрями філософської думки Стародавньої Індії…… 43
Лекція 2.3. Канонічні джерела, провідні ідеї та напрями філософської думки Стародавнього Китаю…… 46
Питання для самоконтролю …… 51

**Тема 3. Антична філософія…… 52**

Лекція 3.1. Антична філософія періоду ранньої класики…… 52
Лекція 3.2. Антична філософія періоду високої класики…… 60
Лекція 3.3. Антична філософія періоду пізньої класики…… 66
Питання для самоконтролю…… 70

**Тема 4. Західна та вітчизняна філософія епох Середньовіччя та Відродження…… 71**

Лекція 4.1**.** Філософія середньовічної Європи…… 71
Лекція 4.2. Філософія західноєвропейського Ренесансу та Реформації…… 81
Лекція 4.3. Вітчизняна філософська думка у Середньовіччі та Відродженні…… 88
Питання для самоконтролю…… 95

**Тема 5. Європейська та вітчизняна філософська думка: від Нового часу до сучасності …… 95**

Лекція 5.1**.** Філософія Нового часу…….. 95
Лекція 5.2. Європейська та вітчизняна філософія епохи Просвітництва…… 106
Лекція 5.3. Класична та некласична парадигма в історії філософувань…… 117
Питання для самоконтролю…… 141

**Список рекомендованих джерел**…… 142

Вступ

Навчальна дисципліна «Основи філософських знань» є ключовим елементом підготовки фахівців з комерційної діяльності, оскільки є вихідною позицією при зануренні у філософію маркетингу як феномену філософського знання. Це актуальна проблема сьогодення, оскільки щороку маркетинг набирає все більшої і більшої популярності. Дана дисципліна допоможе з'ясувати як маркетинг впливає на людей, світ; усвідомити його значимість та впливовість на взаємин між людьми та народами.

Предметом навчальної дисципліни є засвоєння загальних закономірностей розвитку буття, відношення людини до світу, проблеми пізнання, смислу життя людини, мети, ідеалів та цінностей суспільства.

Дана дисципліна є основою для подальшого засвоєння таких навчальних дисциплін як «Основи організаційної поведінки та бізнес-комунікацій» та «Основи ринкових досліджень та поведінки споживачів» .

Метою навчальної дисципліни є реалізація світоглядної, методологічної, аксіологічної та культурологічної функцій філософії та забезпечення здобувачам оволодіння сучасним філософським гуманітарним мисленням, теоретичними знаннями і практичними навичками, необхідними для розв'язання завдань предметної та професійної сфери діяльності; формування філософської культури та поглиблення рефлексії у прийнятті особистісних і професійних рішень; поглиблення і систематизація знань з епістемологічних, метафізичних і етичних питань, а також закономірностей розвитку основних напрямків комплексу наук про життя; знань з історії філософії та теорії пізнання; розвиток уміння формулювати узагальнюючі судження філософського характеру.

Мета навчальної дисципліни «Основи філософських знань» визначає такі її завдання:

- сформувати принципи філософського осмислення світу за допомогою базових філософських категорій, формування філософськи обґрунтованого світогляду;
- оволодіння філософією як відповідним типом та способом мислення;
- дати розуміння суті основних філософських ідей, доктрин та концепцій, що формувались протягом цивілізаційного розвитку людства, усвідомлення їх об'єктивного характеру;
- вироблення уміння аналізувати й узагальнювати філософські джерела, рефлексувати події та явища в житті суспільства;
- знайомство з історичними типами філософії, вивчення різноманітних філософських вчень, шкіл та систем та оволодіння методикою філософських досліджень з допомогою першоджерел класиків філософської думки.

У результаті вивчення навчальної дисципліни у майбутніх фахівців мають сформуватися такі компетентності як: здатність реалізувати свої права і обов'язки як члена суспільства, усвідомлювати цінності громадянського

(вільного демократичного) суспільства та необхідність його сталого розвитку, верховенства права, прав і свобод людини і громадянина в Україні; здатність зберігати та примножувати моральні, культурні, наукові цінності і досягнення суспільства на основі розуміння історії та закономірностей розвитку предметної області, її місця у загальній системі знань про природу і суспільство та у розвитку суспільства, техніки і технологій, використовувати різні види та форми рухової активності для активного відпочинку та ведення здорового способу життя; здатність працювати в команді.

Навчальна дисципліна «Основи філософських знань» сприяє досягненню таких результатів навчання: вміння виконувати професійну діяльність у командній роботі; знати історію, наукові цінності й досягнення суспільства у маркетинговій діяльності.

На вивчення курсу відводиться 4 кредити ЄКТС (120 годин). На лекційні заняття – 28 годин.

Навчальний матеріал розподілений за п’ятьма темами: «Предмет, функції, завдання філософії. Структура філософської науки. Історичні типи світогляду», «Філософія Стародавнього Сходу», «Антична філософія», «Західна та вітчизняна філософія епох Середньовіччя та Відродження» та «Європейська та вітчизняна філософська думка: від Нового часу до сучасності», кожну з яких представлено лекціями.

# Тема 1. Предмет, функції, завдання філософії. Структура філософської науки. Історичні типи світогляду

## Лекція 1.1. Предмет, функції, завдання філософії

**План**

1.1.1. Предмет філософії.
1.1.2. Функції філософії.
1.1.3. Завдання філософії.

### 1.1.1. Предмет філософії

На сучасному етапі розвитку людства кожна людина у суперечливому світі поставлена у складні умови соціокультурного життя. Зростаюче напруження, пов'язане зі зміною ціннісних орієнтацій, необхідністю пошуку і швидкого знаходження оптимальних рішень, стресові ситуації – усе це проблеми людського буття, збереження та розвитку особистості, її внутрішнього світу.

Сучасний етап розвитку характеризується також зверненням до гуманістичних ідей: повернення до людини, її інтересів та цінностей.

Разом із тим кожній людині необхідно вміти свідомо орієнтуватися в реальності, визначити своє місце в суспільстві та у світі, шукати розв'язання проблем реалізації своїх потреб та інтересів. Здатність і спроможність розумно орієнтуватися у перетинанні зазначених проблем не формуються автоматично. Їх необхідно відпрацьовувати у процесі вивчення насамперед філософії – теоретично сформульованого визначення світогляду, системи найзагальніших теоретичних поглядів на світ та місце людини у світі.

Саме філософія допомагає людині розв'язувати проблеми її буття, сенсу існування, обґрунтовує пріоритетні цінності в житті суспільства, визначає прийнятні шляхи і способи досягнення цих цінностей.

Філософія – не просто світогляд, вона є разом із тим також наукою. Це світогляд, що претендує на науковий статус. Розглядаючи універсальні, загальні підстави науки і культури, формулюючи синтетичний погляд на світ, філософія апелює до розуму, логічної обґрунтованості та досвідченої достовірності своїх думок.

Свого часу Гегель писав, що філософія особливо потрібна в ті періоди, коли відбувається переворот у політичному житті суспільства, тому що думка завжди передує діяльності і перетворює її.

Усе це свідчить про те, що потреба сучасної людини у філософських знаннях зростає, а її філософська культура стає найважливішою складовою загальної культури, формування якої в сучасних умовах набуває особливого значення.

Термін «філософія» утворюється із сполучення двох грецьких слів: phileo – любов та sophia – мудрість. Отже, буквально філософія – це любов до мудрості. Однак, це ще не розкриває її сутності, оскільки одного любомудрія явно недостатньо для того, аби стати філософом, хоча воно і є важливою умовою філософствування. Крім того, залишається відкритим питання: «Що таке мудрість?».

Самі філософи відповідали на нього по-різному і мудрствували кожен по-своєму, з чим і пов'язане різне розуміння філософії. Термін «філософія» приблизно в VI ст. до н. е. ввів славнозвісний математик і мислитель Піфагор. Саме йому належить вислів: «Життя подібне до ігрищ: одні приходять на них змагатися, інші – торгувати, а найщасливіші – спостерігати. Так і в житті одні, подібні рабам, народжуються жадібними до слави і наживи, тоді як філософи – до однієї лише істини». Отже, за Піфагором, сенс філософії – у пошуках істини.

Пояснення та закріплення в європейській культурі слова «філософія» пов'язане з ім'ям Платона (427–347 рр. до н. е.). На його думку, завдання філософії полягає у пізнанні вічних і абсолютних істин, а філософи – це люди, які відкривають таємниці природи і людського життя, учать діяти і жити у злагоді з природою та вимогами самого життя.

Отже, філософія є особливим видом знання – це «софійне», мудре знання та повчання на його основі. До того ж – це не просто абстрактна теорія, а й практична мораль. Часто її пов'язують із світоглядом, називають його основою.

Аби така характеристика філософії стала зрозумілою, слід розібратися в тому, яке місце в системі людських знань посідає світогляд, а яке – філософія. Деякі науки мають власний предмет дослідження, власні закони і методи, власний рівень узагальнення знань.

Філософія ж робить предметом свого аналізу узагальнення окремих наук, тобто має справу з більш високим, вторинним рівнем узагальнення, завдання якого – виявити найбільш загальні закономірності і тенденції.

Зважившись на наведені факти та аргументи про співвідношення філософії та науки, можна констатувати, що філософія постає, безумовно, своєрідною, особливою формою людського світомислення, формою, яка не дублює інші напрями та форми інтелектуальної діяльності. Її предметом є світ у цілому у своїх найзагальніших закономірностях, що розглядається під кутом зору суб'єктнооб'єктного відношення.

Інакше кажучи, предметом філософії є відношення «людина – світ». Тож філософія досліджує:

1) природу та сутність світу;

2) природу, сутність та призначення людини;

3) систему «людина – світ» у цілому і стан, в якому ця система перебуває.

Філософів цікавлять не деталі (подробиці), а загальні принципи існування та розвитку світу. Розв'язання цієї проблеми може бути двояким. Світ може постати перед людиною як існуючий поза нею і незалежно від неї, ніким не створений, що існує вічно. У такому разі йтиметься про матеріальний принцип. Коли ж людина до розуміння світу йде через свою практичну цілеспрямовану діяльність, світ може постати перед нею в іншому світлі. Будь-яка річ у такому разі з'являється завдяки діяльності людини. Остання ставить перед собою мету, яка в процесі діяльності реалізується, тому вона отримує певний результат.

Тобто до появи якогось результату повинна з'явитися його ідеальна модель (людина → мета → діяльність → результат). Аби збудувати, наприклад, будинок, спочатку 4 з'являється ідея будинку; аби збудувати дорогу –з'являється ідея дороги тощо. Розглядаючи світ у цілому, людина доходить висновку про те, що і світ у своєму кінцевому бутті виник як результат якоїсь ідеї. На підставі названих підходів до світу було сформульовано так зване основне питання філософії, перша частина якого зводиться до питання про ставлення духу, свідомості до буття, матерії, тобто про те, що є первинним – мислення чи матерія, природа чи дух, що кого породжує і визначає.

### 1.1.2. Функції філософії

Філософія як особливий вид духовної діяльності безпосередньо пов'язана із суспільно-історичною практикою людей та пізнанням, а тому виконує різноманітні функції (лат. functio – діяльність).

Функції філософії – це відношення філософії до інших галузей людського знання і сфер життя, на які вона справляє відповідний вплив.

Серед них доцільно відмітити: світоглядну, методологічну, гносеологічну, критичну, аксіологічну, інтегративну, прогностичну.

Світоглядна функція пов'язана з абстрактно-теоретичним, понятійним поясненням світу на відміну від усіх інших типів світогляду. Філософія розширює і систематизує знання людей про світ, людину, суспільство, допомагає зрозуміти світ як єдину складну систему. Відображуючи ставлення людини до світу, погляди на мету та сенс життя, на зв'язок її інтересів і потреб із загальною системою соціальної та природної дійсності, філософія є підґрунтям соціальної орієнтації людей. Вона визначає світоглядний підхід людей до оцінювання явищ і речей, осмислює й обґрунтовує світоглядні ідеали, накреслює стратегію їх досягнення.

Методологічна функція покликана виробляти загальні принципи і норми пізнавальної діяльності. Філософія виступає як загальне вчення

про метод і як сукупність найзагальніших методів пізнання та освоєння дійсності людиною. Метод і методологія пізнання – це та нитка Аріадни, яка допомагає досліднику успішно вийти з лабіринту проблем пізнання, яких чимало. Філософія зіставляє та оцінює різні способи пізнавальної діяльності, указує на найбільш оптимальні з них. Філософська методологія визначає напрям наукових досліджень, дає можливість орієнтуватись у нескінченному різноманітті фактів та процесів, які відбуваються в об'єктивному світі.

Гносеологічна функція виявляється в розробленні системи засобів, методів пояснення, вивчення і перетворення світу. Завдяки теорії філософського пізнання розкривається закономірність природних та суспільних явищ, досліджуються форми просування людського мислення до істини, шляхи і засоби її досягнення, узагальнюються результати інших наук. Оволодіння філософськими знаннями має важливе значення для розвитку культури мислення людини, розв'язання нею різноманітних теоретичних і практичних завдань. Якщо у своїй світоглядній функції філософія орієнтована на відображення універсальних властивостей і закономірностей буття та пізнання, то у своїх методологічній і гносеологічній функціях вона орієнтована на опрацювання програми пізнавальної та практичноперетворювальної діяльності.

Критична функція виявляється в опозиції філософії до всіляких забобонів, помилок, стереотипів, що постають на шляху формування нового світобачення, вирішення філософських питань. Принцип «піддавай усе сумніву», який із часів Античності використовується багатьма філософами, свідчить про важливість критичного підходу до існуючого знання і соціокультурних цінностей; він відіграє антидогматичну роль у їх розвитку.

Завдання критичного мислення – руйнувати, розхитувати догми, застарілі погляди. Це означає, що в системі культури філософія виконує роль критичної «селекції», акумуляції світоглядного досвіду та його передання наступним поколінням.

Аксіологічна функція допомагає людині у визначенні цінностей життя, системи моральних і гуманістичних принципів та ідеалів, сенсу життя. І цінність філософії в цих пошуках полягає не в тому, що вона має готові відповіді на гострі питання сучасності, а в тому, що, узагальнюючи практичний, інтелектуальний та духовний досвід людства, як справжня мудрість поколінь, з одного боку, застерігає, а з другого – пропонує.

Будь-яка філософська система містить момент оцінювання досліджуваного об'єкта з точки зору найрізноманітніших цінностей: соціальних, моральних, етичних, ідеологічних тощо. Особливо гостро ця функція виявляється у перехідні періоди суспільного розвитку, коли

виникає проблема обрання шляху розвитку і виникає питання, що слід відкинути, а що зберегти зі старих цінностей.

Інтегративна функція полягає в об'єднанні практичного, пізнавального і ціннісного досвідів життя людей. Їх цілісне філософське осмислення – необхідна умова гармонійного і збалансованого суспільного життя. Виконуючи цю функцію, філософія в ідеалі прагне охопити, узагальнити, осмислити, оцінити не тільки інтелектуальні, духовні, життєво-практичні досягнення людства в цілому, а і його негативний історичний досвід.

Прогностична функція полягає в тому, що в межах філософського знання формулюються різноманітні гіпотези стосовно загальних тенденцій розвитку матерії і свідомості, людини і світу. При цьому цілком зрозуміло, що ступінь імовірності прогнозування буде тим вище, чим більше філософія спирається на науку.

Усі функції філософії взаємопов'язані, і кожна з них проявляється залежно від орієнтованості суспільства на вирішення тих чи інших завдань, визначених цільовими настановами теоретичної і практичної діяльності. Але різні напрями філософії реалізують ці функції по-своєму відповідно до свого змісту, і результат їхньої реалізації для суспільства може бути як позитивним, так і негативним.

### 1.3. Завдання філософії

Виходячи з предмету філософії, яким є відношення «людина – світ», можемо виокремити завдання, які вона має на меті вирішити. Основним завданням для філософів завжди було таке: що ж є первинним – мислення чи матерія, природа чи дух, що кого породжує і визначає.

Питання про ставлення мислення до матеріального буття є основним тому, що з нього починається формування філософського світогляду, від нього залежить розв'язання інших філософських проблем.

Залежно від вирішення цього питання в історії філософії вирізняють два основних напрями – матеріалізм та ідеалізм.

Матеріалізм у вирішенні основного питання філософії виходить з того, що природа, матерія є первинними, а свідомість, мислення, дух – вторинними. Згідно з матеріалізмом світ є матеріальним, тобто існує сам по собі, ніким не створюваний і не знищуваний, закономірно змінюється, розвивається, виходячи зі своїх власних причин.

Ідеалізм у вирішенні основного питання філософії намагається довести, що природа, матеріальне є вторинними. Залежно від того, як ідеалізм розуміє духовну основу, він поділяється на об'єктивний та суб'єктивний ідеалізм.

На противагу суб'єктивному ідеалізму, що першоосновою вважає свідомість окремого індивіда, об'єктивний ідеалізм першоосновою

проголошує абсолютне ідеальне начало (світовий дух, «абсолютну ідею» тощо), яке існує поза індивідуальною свідомістю і незалежно від неї.

Поряд із матеріалізмом та ідеалізмом, що є моністичними напрямами філософії (від грец. monos – один), в історії філософії є напрям, який прагнув подолати цю протилежність матеріального і духовного світу. Він дістав назву дуалізму (від лат. duo – два), оскільки розглядав матерію та свідомість як дві незалежні одна від одної, паралельно співіснуючі основи світу. Це була спроба компромісу.

Усі ці напрями об'єктивно мають право на існування, адже вони відображають результати пізнання взаємопов'язаних і певною мірою протилежних матеріального і духовного світу, матерії і свідомості. Проте така протилежність є істотною лише в тому разі, коли ми хочемо з'ясувати їх взаємозв'язок, що реально існує у повсякденній практичній діяльності людей. Насправді об'єктивно і матерія, і свідомість (як властивість певним чином організованої матерії – людини) невідривні одна від одної.

Матеріалізм та ідеалізм не можуть бути протилежними, тим паче «войовничими», такими, що ворогують між собою, напрямами філософії, коли вони не забувають про цей взаємозв'язок тіла і духу, матерії і свідомості. Без перебільшення можна сказати, що проблема людини посідає центральне місце у філософії. Звичайно, людину вивчають біологія, анатомія, мовознавство, антропологія, психологія тощо.

Однак, всебічно як біосоціальну цілісність людину не розглядає жодна інша, крім філософії, система знань. Протягом багатьох століть філософи аналізують природу і можливості людського розуму, особливості відчуттів, стан біологічного і соціального в людині, а також різноманітні вияви духовного світу людини: мову, мистецтво тощо.

Підкреслимо, що проблема людини, як і проблема світу, розв'язується крізь призму його практичного опанування. Усвідомлюючи себе в цьому світі як живу істоту, народжуючи собі подібних, людина сприймає себе як частину природи і виходить з усвідомлення своєї матеріальності.

Але, з другого боку, дивлячись крізь призму теж практичного засвоєння світу, коли всякій дії передує її ідеальне вираження у свідомості, людина приходить до того, що і вона виникає, як і світ, завдяки свідомості, ідеально. Тобто і проблему людини можна розв'язувати з позиції або матеріалізму, або ідеалізму.

Досліджуючи природу і сутність людини, філософія звертає увагу і на друге важливе питання філософії, яке зазвичай вважається другою частиною її основного питання: чи здатен людський розум пізнати реальний світ?

Значна частина філософів позитивно відповідає на це питання, тобто вважає світ пізнаванним. До них насамперед належать більшість

філософів-матеріалістів, оскільки їхня теза про похідний від матерії характер свідомості цілком логічно приводить до ідеї відображення матерії свідомістю. Якщо свідомість породжується матерією, то вона не може бути чимось принципово «чужим» матерії, повинна у своїх основних змістових характеристиках збігатися з тим, що її породжує. Не заперечують пізнаванність світу і багато хто з ідеалістів (головним чином – об'єктивні ідеалісти), вважаючи цілком логічним «збіг» думки з «дійсністю», позаяк сама дійсність, будучи ідеальною, «споріднена» з думкою.

Проте пізнаванність світу розглядається об'єктивними ідеалістами вже не як відображення реальності думкою, а як їх тотожність (збіг, «злиття»).

Але є філософи, які стоять на позиції непізнаванності фундаментальних основ реальності (насамперед матерії, свідомості, причинності), називаючи свою позицію агностицизмом (від грец. agnostos – незнаний).

Принципово агностичної позиції дотримується більшість суб'єктивних ідеалістів, які вважають єдино доступними пізнанню лише відчуття, переживання, досвід, що становлять початковий, перший ступінь людського пізнання. Людина, твердять суб'єктивні ідеалісти, неспроможна вийти «за межі» своїх відчуттів, досвіду, тому об'єктивний світ, якщо він узагалі існує, недосяжний для людського пізнання.

Таким чином, основними завданнями філософії є вирішення питань про первинність і питання про пізнаванність. Дійсно, філософське, світоглядне знання – це не тільки світ чи сама людина, а співвідношення «людина – світ».

Для філософії принципово важливо розглядати ці протилежності не окремо, а співвідносити їх: як «людина» ставиться до «світу» і впливає на нього; як «людина» сприймає вплив «світу»; як «світ» сприймає вплив «людини». Річ у тім, що суб'єкт, який розглядається поза ставленням до об'єкта, утрачає свої властивості, перестає бути суб'єктом, перетворюючись на біологічну, психологічну тощо істоту. У центрі дослідження системи «людина – світ» завжди стоїть питання: змінюється, рухається світ чи перебуває у стані спокою, у незмінному стані? А якщо світ змінюється, розвивається, тоді як і з якої причини, в якому напрямку відбуваються рух та зміни у світі? Це питання, як і питання про співвідношення свідомості і матерії, також є світоглядним і має методологічне значення. Залежно від відповіді на нього у філософії склалися два погляди на стан та розвиток світу: діалектичний та метафізичний.

Діалектики вважають, що всі предмети та явища взаємопов'язані, рухаються, розвиваються; розвиток вони розуміють як якісне перетворення одних речей та явищ на інші, як знищення старого і утвердження, розвиток нового. Джерелом розвитку є внутрішня суперечливість, притаманна

всьому світові, тобто визнаються саморух, саморозвиток природи та суспільства. З точки зору метафізичного методу і в природі, і в суспільстві, і в духовній сфері об’єкти, процеси, явища існують відокремлено, без взаємного органічного зв’язку. Хоча в них і відбуваються певні зміни, вони, проте, не приводять до виникнення якісно нового.

## Лекція 1.2. Структура філософської науки.

ПЛАН

1.2.1. Загальна характеристика структури філософської науки.
1.2.2. Філософська антропологія.
1.2.3. Онтологія.
1.2.4. Гносеологія.
1.2.5. Соціальна філософія.

### 1.2.1. Загальна характеристика структури філософської науки

Структура філософського знання охоплює основні філософські дисципліни, або основні розділи філософії. Ними є:

**Онтологія** (грец. ontos – суще, logos – слово, вчення) – окрема галузь філософського знання, яка досліджує найбільш загальні і фундаментальні проблеми буття, сутність буття світу, основи всього сущого.

*Філософія природи, або натурфілософія* досліджує природне буття та природу в цілому. Вона виступає теорією розвитку – філософським вченням про універсальні закони руху і розвитку природи, суспільства і мислення.

**Гносеологія** (грец. gnosis – знання, logos – вчення) – теорія пізнання, що досліджує найбільш загальні проблеми пізнавальної діяльності (природа пізнання, його форми, методи, види, поняття істини, її критерії тощо).

**Епістемологія** (грец. episteme – знання, logos – вчення) – теорія наукового пізнання, що досліджує пізнавальне ставлення суб'єкта до об'єкта, природу і можливості пізнання людиною світу й себе самої, загальні передумови, засоби і закономірності пізнання, критерії його істинності.

**Логіка** – вчення про закони і форми мислення.

**Соціальна філософія** – окреслює закономірності розвитку суспільства, зв'язки суспільства та природи, суспільства й людської індивідуальності, розглядає найбільш
загальні проблеми функціонування і розвитку суспільства.

**Філософська антропологія** – досліджує найбільш загальні і суттєві проблеми існування людини, аналізує людину як цілісну особистість, стратегію її життєдіяльності, прагне збагнути сенс її появи на світ.

**Аксіологія** (грец. axia – цінність, logos – вчення) – теорія цінностей, філософське вчення про природу цінностей, їх місце в реальності, структуру ціннісного світу, тобто про зв'язок різних цінностей між собою, із соціальними і культурними факторами і структурою

особистості.

**Етика** – філософська теорія моралі.

**Естетика** – наука про чуттєве пізнання світу, про неутилітарне, споглядальне або творче відношення людини до дійсності, обґрунтовує закономірності художнього освоєння дійсності людиною, сутність і форми перетворення життя за законами краси, досліджує природу мистецтва і його роль у розвитку суспільства.

**Філософія історії** – окреслює закономірності історичного процесу, з'ясовує сенс і спрямованість історії людства.

**Філософія культури** – досліджує специфіку становлення культури, її сутність і значення, а також особливості і закономірності культурно-історичного прогресу, виміри людського буття.

**Філософія релігії** – осмислення певної релігійної картини світу, причини історичного походження релігії, її конфесійної багатоманітності тощо.

**Філософія права** з'ясовує витоки правових норм, людську потребу у правотворенні.

**Історія філософії** – вивчає виникнення і розвиток філософської думки, окреслює перспективи її розвитку.

Виділяють ще *праксеологію, філософію мови, філософію науки і техніки, філософію туризму та ін.*

Отже, філософія – складне, неоднорідне, гетерогенне утворення, в якому існує сукупність відносно самостійних дисциплін, яким притаманна своя специфіка.

### 1.2.2. Філософська антропологія

У цій частині лекції ми поставимо такі питання: Що таке "філософська антропологія"? Коли виникла? Як природниче знання співвідноситься із філософським осягненням людини? І, звісно, знайдемо відповіді на них.

Проблема людини є центральною для філософії. Вона не просто вінчає всю філософську теорію, а й надає їй людиновимірювального сенсу, зумовлює світоглядно-ціннісне значення філософської культури.

**Філософська антропологія** – це розділ філософії, в якому вивчається людина як особливий вид сущого, осмислюються проблеми людської природи й людського буття, аналізуються модуси людського існування, виявляється потенціал антропоцентричної картини світу.

За І. Кантом, якщо фізична антропологія вивчає як природа створила людину, то філософська (прагматична) антропологія вивчає те, як людина творить саму себе**.** Окрім того, як зауважує український філософ Олександр Кульчицький, у філософській антропології розглядаються різні погляди на людину, її релігійні вірування, а також ті знання, які здобуваються завдяки мистецькому відтворенню "людського", скажімо, в таких літературних творах як "Божественна комедія", "Фауст" чи "Мойсей".

Назип Хамитов (з інтернет-блогу філософа): «Філософська антропологія – це філософія людини. Проте вона досліджує людину не лише в обмежено-наявних, буденних проявах, а й у межових та позамежних. Я називаю це філософією буденного, граничного й метаграничного буття людини. В цьому контексті антропоцентризм стає персоноцентризмом, а антропологія – мета-антропологією – філософією трансцендування, філософією подолання меж людського без втрати людяності».

Початок філософської антропології пов'язаний з появою класичних для цього напрямку робіт Макса Шелера «Положення людини в космосі» (1928) і Хельмута Плеснера «Ступіні органічного і людина» (1928), у центрі уваги яких проблема природи людини, специфічна відмінність у способі існування людини і тварин. У більш пізніше час вийшли класичні роботи Арнольда Гелена «Людина. Її природа і положення у світі» (1940) і «Первісна людина і пізня культура» (1956).

Макс Шелер — основоположник філософської антропології.

Проблема людини є центральною для філософії, адже наділяє її людиновимірним сенсом, зумовлюючи світоглядно-ціннісне значення філософської культури. Кожен аспект філософської культури (осмислення буття, проблеми пізнання і культури, історії і цивілізації) навантажений людським смислом, є законом мислення, рефлексивної інтелектуальної діяльності особистості. Усі філософські питання, як стверджував І Кант., зводяться до одного: «Що є людина?».

Не одне тисячоліття філософи шукають відповіді на це питання, пропонуючи різноманітні бачення «проблеми людини», оформлюючи результати своїх старань у гіпотези, концепції, вчення про походження, природу і сутність людини, її тілесні і духовні якості, призначення на землі. У сукупності знань про людину це вчення ще у XVI ст. отримало назву «антропологія».

Антропологія (грец. *anthrdpos* – людина, *logos* – вчення) – сукупність наукових дисциплін, які вивчають людину (людство) на всіх історичних етапах розвитку.

Філософська антропологія є частиною філософії, яка має спеціальний предмет вивчення – людину як особливий різновид сущого в єдності біологічних, психофізіологічних, соціальних, моральний, релігійних та інших компонентів, що синтезує наукове і ціннісне бачення феномену людини і її місця у світі.

***Мета*** філософської антропології – створити цілісне знання про природні, психічні, соціальні, духовні( божественні) першооснови людини, виявити ті сили і потенції, завдяки яким людина «рухається» до своєї сутності.

Філософська антропологія може виступати не тільки як світогляд, а й як методологія, тобто як особливий тип філософування – антропологізм, що задає суспільним наука, зокрема філософії права, вихідні положення, окреслюючи напрям наукового пошуку не від множинності образів людини до її багатомірної єдності людини до ситуацій, де ця єдність, цілісність виявляється, актуалізується,

розширюючи діалог між усіма контекстами буття, в які потрапив сучасний біосоціальний індивід.

Вихідною установкою філософської антропології є усвідомлення того, *що будь-яке питання у філософії є завжди запитанням про те, що є людина.* Водночас філософія на основі узагальнення, здобутих різними науковими дисциплінами, має своє, специфічне бачення людини, як біосоціодуховної істоти, яка здатна активно діяти, пристосовуватись до обставин, а також змінювати їх у відповідності до своїх потреб; створювати предмети, яких немає в природі; формувати навколо себе особливе штучне середовище – цивілізацію, а також самому час від часу її руйнувати.

*Головна особливість буття людини,* яка відрізняє її від усіх інших живих організмів, полягає в тому, що людське буття можливе одночасно в природі (вітальність), соціумі (соціальність) та культурі (духовність). Ці три його виміри складаються в певну єдність, однак досить часто цю єдність називають суперечливою.

Вирішальними для формування сучасної людини є дві передумови.

По-перше**,** її визначають універсальні риси, основні з яких – мислення (розсудок і розум) та практична діяльність. Їх особливе значення полягає в тому, що саме ці риси втілюються в науковому пізнанні, а воно, відповідно, – у техніці й технології. Так званий світ людини виникає переважно завдяки цим факторам.

По-друге**,** людина є результатом історичного розвитку. Немає жодної іншої істоти, для якої історичність відігравала б таку вирішальну роль. Людина є здебільшого історичною істотою. У процесі розвитку відбувається як накопичення, акумуляція здобутих знань і традицій, так і породження нового, що веде до збагачення і переформування всього людського єства. Це відбивається і на багатоманітності видів антропології.

Філософська антропологія як напрям філософії XX–XXI ст., спираючись на здобутки і напрацювання класичних доктрин і природничих наук, намагається дати цілісне розуміння сутності людини, визначити її смисложиттєвий стрижень – зафіксувати ту унікальність і неповторність форм буття, що вижила всупереч законам природи і ствердила свій вплив, традиції життя і мислення, наслідування та новаторства. Поєднання природності й штучності (культурності) людини – її здобуток і найбільша проблема.

Багато філософів оцінюють світ через людину, вважаючи її головною цінністю світобудови. Витоки **антропоцентризму** лежать в антропорфізмі, безсвідомому олюдненні космосу і божества. Також антропоцентричне уявлення присутнє у біблійних текстах, у християнстві, де людина розглядається як надприродна істота і вінець творіння. В *античній філософії* концепцію антропоцентризму сформував Сократ. Людина і Всесвіт, за його поглядами, перебувають у розумній і доцільній Гармонії, створеній божественним задумом. Антропоцентризм виходить з наявності у світі об’єктивних позалюдських цілей і доцільності облаштування світу для людини.

Антропоцентризм отримав розвиток у церковному віровченні, котре стверджує, що світ минаючий, а людина покликана виконати в ньому "божествений заповіт" і допомогти здійсненню "нового творіння". Ці погляди розвивали Отці церкви *і Середньовіччя* вцілому було антропоцентричне і геоцентричне (Земля як місце місії людини).

З часів *Ренесансу* ідея антропоцентризму більше почала зосереджуватися на самій людині, а не на її звязку з надприродним. Розвиток науки було використано антропоцентризмом для того, щоб прославити експансію людини, її готовність зірвати з природи ореол священності. Такі погляди знайшли відображення у гуманізмі Ренесансу і Просвітництва. Антропоцентричні настанови увійшли у філософську літературу і сприяли формуванню філософської антропології, основу якої заклали Дж. Віко і Х. Вольф, французькі матеріалісти 18 ст. Отже, філософська антропологія передбачає верховенство людини як суб'єкта і об'єкта пізнання, як першоначало світу.

Засновник філософської антропології Макс Шелер (20ст.) зауважував, що завжди в будь-яку епоху залишається основний напрямок філософської рефлексії – людина і що літопис філософської антропології є ніщо інше, як начерк людського самопізнання. Тільки вкрай загострене відчуття *самотності, "бездомності", тендітності та необлаштованості* породжує бажання звернутися до названої проблеми. Також М. Шелер запропонував *типологізацію різновидів антропологічних настанов* у філософській думці:

1) *іудейсько-християнську доктрину* (людина релігійна, homo religiosus, людина - лише носій божественного начала і здійснююча звязок з трансцендентним началом);

2) *антично-грецьку* (людина розумна, homo sapiens, людина - лише носій розумного начала, який вивищує її над природою і завдяки якому вона може цінити все суще, яким воно є насправді, - Бога, світ і саму себе);

3) *натуралістичну* (людина натуралістична, homo naturalis, людина - лише високорозвинена жива істота, а все, що стосується людського духу, розуму, є винятково продовженням вищих психічних здібностей, котрі ми виявляємо вже у людиноподібних мавп);

4) *теорію декаданса* (людина натуралістична дегенеративна, homo naturalis degeneratus, людина - носій негативного начала стосовно до самої природи людини як такої);

5) *концепцію надлюдини* (homo supranaturalis, людина, яка з причин власної органіки здатна стати надлюдиною, тобто підводить під духовну концепцію звеличення людини раціоналістично-сцієнтичну основу

Е. Кассірер зауважив, що М. Шелер проігнорував такий архетипний образ людини як homo symbolicus, а опорою для включення його у типологію є така антропологічна властивість, як уява. *Людина символічна* зумовлена не тягою до транцендентності, не розумом, не діяльністю, а здібністю людини виробляти

символи. Це цілком самостійний антропологічний образ (архетип).

Отже, в основі запропонованої систематики лежить погляд на те, що та чи інша антропологічна властивість (вір, розум, природність, діяльність, уява) демонструє варіативність людських архетипів. Людина наділена всіма цими якостями (як і іншими), але при оцінці цих властивостей народжується самостійний універсальний образ людини. Також сучасними науковцями визначається тип *"людини інформаційної"*, оскільки безпосередньою життєвою реальністю для неї виступає інформаційна система, складниками якої є різноманітні знаки. Сучасний світ - це світ штучно створених смислів (симулякрів), (Ж. Делез), "світ фрагментарної уявної реальності" (О. Тоффлер). Інформаційний світ, котрий оточує людину, репрезентується поняттям інфосфера, підгрунтя якого становить тлумачення інформації як обєктивної сутності, котра поєднує у собі матеріальне (фізичне) та ідеальне, або структуру та функцію, у тісному взаємозвязку, а фізична реальність визначається як реальність інформаційна.

Таким чином, **філософська антропологія** – це не тільки галузь філософського знання, не тільки певний філософський напрямок, але й особливий МЕТОД МИСЛЕННЯ, принципово не підпадаючий під розряд формальної чи діалектичної логіки. Людина у конкретній ситуації (історичній, соціальній, екзистенціальній, психологічній) – ось вихідний пункт філософської антропології як напрямку до формування мислення, яке б від початку виходило з людини і притримувалося суто антропологічних принципів у витлумаченні реальності.

Буття людини – це специфічний спосіб її унікального, неповторного існування. Саме людське життя з його неспівмірністю, багатоманітністю проявів утворює особливу реальність, яку неможливо передати суто науковими або логічними засобами. Це незвичайний і автономний світ.

Витоки ідеї людського буття можна прослідкувати у релігійній традиції, у романтизмі як ідейному і художньому русі в європейській культурі кінця 18-поч. 19 ст., у філософії життя тощо.

До романтиків людина розглядалася в основному як природна або соціальна істота. Романтики висловили здогад, що людське буття незмірно багатше від соціального виміру. Індивідові тісно в наявному історичному просторі. Він легко за допомогою уяви переносить себе в інші культурні світи, багато з яких він сам і створює. Романтики оцінювали людину як особливий рід сущого. Жодне інше створіння нездатне *відкривати у собі безмежні світи*. Саме тому людина неповторна і унікальна ще до того, як виникло суспільство. Духовна напруга, екстатичне захоплення, творчий злет і споглядальне прозріння – ось приклади романтичної свідомості. Романтики звертали увагу до таких найважливіших фактів людського буття як любов, творчість, смерть, на неповноту, незавершеність людського існування, на такі стани людської душі як гіркота, туга, печаль і скорбота в якості не менш значимих, ніж радість, торжество, оптимізм.

Визнанню людського буття як особливої реальності, відмінної від решти світу, сприяла також філософія життя. Виступаючи проти зведення людини до розуму

філософи життя вказували на багатство людської суб'єктивності. Буття людини розколоте свідомістю, тому індивід цікавий не тим, що він наділений інтелектом, а тим, як проявляється в ньому людське ще до того, як відбувається протистояння суб'єкта і об'єкта. Філософи життя прагнули дати людській суб'єктивності онтологічне трактування.

### 1.2.3. Онтологія

Філософське осмислення реальності починається з вияснення того, чим фактично вона є, яка її сутність, як вона змінюється та від чого залежить.

Вирішення цього питання приводить до філософської категорії буття. Під ним потрібно розуміти реально, об'єктивно існуючу дійсність.

Починаючи з античних часів, питання про сутність буття та його значення для людини і суспільства було центром філософських систем. Продовжуючи традиції давньогрецької міфології, античні філософи порушили питання про те, звідки виникло все реально існуюче. Відповідаючи на нього, вони висунули як первоначало реальну, природну стихію, котра, окрім номінального, мала і символічне значення, що дало можливість сформувати натурфілософську картину світу, яка об'єднала певні елементи наукового знання, зокрема результати емпіричних спостережень, логіку, специфічне тлумачення різноманітних фактів дійсності. Питання про першопричину, первоначало природи, ґрунтуючись на висновках про її суть, свідчили про бачення тогочасними філософами природи у вигляді цілісного об'єкта для споглядання, роздумів та впевненості у можливості його пізнання.

Проте така філософська традиція була порушена у XVIII столітті, коли під впливом скептицизму Д. Юма та трансцендентальноїфілософії І. Канта поняття буття було витіснено на периферію філософської думки. І у системі І. Фіхте, і тим паче у системі Г. Гегеля цим проблемам відводиться доволі скромне місце.

Саме Г. Гегель вважав, що для людської думки не може бути нічого менш значущого за своїм змістом, ніж буття. Виведення поняття буття за межі філософського дискурсу, применшення, а відтак і заперечення значення онтології як науки про його сутнісні характеристики стало результатом активного впливу ідей гегелівського ідеалізму, неокантіанства та неопозитивізму кінця XIX – початку XIX століття.

У класичній філософії важливою онтологічною проблемою була проблема «буття – небуття», особливо питання трансформації першого у друге. З часом визначилась картина трактування цієї проблеми, відповідно до якої буття розглядалось як те, що має форму організації, є сущим та єдиним, а небуття – виступає як безструктурний хаос.

Емпіричний досвід людства виявив низку онтологічних протилежностей.

Перша з них стосується зв'язку постійного та змінного і полягає у трактуванні питання про наявність незмінної сутності предметів та явищ, котра

в історичному їх розвитку зберігається як константа. В історії філософської думки погляду про наявність такої сутності, складові якої народжуються та помирають, дотримувався Платон та його послідовники в Середньовіччі та Новому часі. Негативно ставились до такої точки зору представники середньовічного номіналізму та логічні позитивісти, котрі вважали, що реальними можуть бути тільки окремо взяті речі.

Другою онтологічною протилежністю є протилежність між родами буття –тілом та духом. Вона зумовлює виникнення двоякого трактування буття та приводить до визнання одночасної наявності протилежних реальностей – матеріальної та ідеальної. Такі думки були підкріплені християнством. Їх активним захисником, зокрема у XIII ст., був Тома Аквінський, а у XVII ст. – Рене Декарт.

Матеріалістична концепція буття у своїй крайній формі зуміла заперечити факт існування духовності, яку вважає реакцією на фізичні дії, емоцію – скороченням внутрішніх органів, а мислення – змінами у тканині мозку або функцією мовленнєвого апарату.

У XX столітті відбувається зміна у ставленні філософів до різноманітних парадоксів та абсурдів, і саме в цей час формуються гібридні, або «кентавронтології». У 20–30-і роки XX століття відчувається тенденція повернення до пов’язаних з буттям питань, що простежувалась у працях М. Шелера, М. Гартмана, М. Гайдеггера та інших. Актуалізація значення онтології була пов’язана з тим, що саме її категорії могли відкрити шлях до розуміння питання про ті глибини того типу мислення, тієї парадигми пояснення світу, котра є в основах сучасної європейської, а відтак і майже планетарної цивілізації. Серед вказаних філософів доволі оригінальне трактування сутності буття належало М. Гайдеггеру, котрий ставить питання про сутнісні характеристики реальності та зводить їх до поняття часу.

Із М. Гайдеггером доволі цікавим трактуванням процесів буття характеризувалась філософська концепція німецького філософа М. Гартмана, котрий у 30-і роки та у повоєнний час формує засади нової онтології, що стала підставою онтологічних висновків філософських шкіл другої половини XX століття.

Насамперед філософ різко виступив проти існуючої досі позиції, що онтологічні питання, на відміну від гносеологічних, не є актуальними, піддав критиці неокантіанців, стверджуючи, що гносеологічні питання не можна вирішити без вирішення питань про буття. Позитивне методологічне значення мала критика «гносеологізму» та визнання первинності буття щодо пізнання.

Виробляючи засади нової онтології, М. Гартман прагне відобразити різноманітність та багатство реального світу на основі виявлення певних характерних його ознак, котрі зберігаються за будь-яких умов та становлять сутність буття як реальності. Будова реального світу, за цим вченим, – це існування низки нашарувань, кожне з яких є вираженням цілісного порядку

сутності.

Виділяються такі шари:

а) фізично-матеріальний,

б) органічно-живий,

в) душевний,

г) історико-духовний.

Специфіка шаровості у гартманівській онтології полягає у твердженні про наявність певних, особливо властивих кожному з розглядуваних шарів, законів та принципів. Він виявляє відношення підпорядкованості, котрі розуміє в тому, що вищий шар буття повністю ґрунтується на нижчому, водночас нижчий шар визначає верхній лише частково. Вважаючи, що існує природна система світу, яка не є сконструйованою, М. Гартман бачить її структуру у феноменах. Філософ вважає, що важливим аспектом, котрий виявляє сутність буття, є його модуси, наявність яких допомагає виявити буття зсередини, а також акцентує на категоріях, котрі існують у його системі на різних шарах буття. Наприклад, на його думку, існування категорій простору, субстанції (матерії) завершається на органічному рівні, в той час як категорії часу, процесності, причинності тощо характерні і для вищих шарів буття. Душевне буття, за Гартманом, непросторове та нематеріальне, але характеризується часовістю та причинністю. М. Гартман у своїй новій онтології переконливо доводить єдність світу на основі взаємодії шарів буття, а також формулює основний онтологічний закон світового взаємозв'язку, котрий, на його думку, полягає в такому:

а) нижчі шари буття є сильнішими, носіями основних його сутностей та не можуть бути зняті більш високими шарами буття;

б) хоча вищі шари буття є слабшими, вони виступають самостійними та мають необмежений простір для впливу на нижчі
шари.

Гартманівська нова онтологія у середині XX століття стала видатним досягненням філософської думки в Західній Європі, хоча своєю теорією шарів буття віддалено нагадувала характерні для давньосхідної релігійнофілософської думки уявлення про ієрархію світів.

Якщо міфологічне чи повсякденне трактування буття розуміє його як просте існування, «наявність» нескінченної множинності речей та процесів, то філософії властиво шукати у бутті певну міцну основу багатоманітного світу явищ, тому що тільки на міцне можна спертися у пізнані і на практиці.

Очевидно, що поняття буття є доволі широким, оскільки фактично охоплює весь спектр сутнісного. Під буттям ми розуміємо узагальнену картину навколишнього світу й індивідуальний вияв природи в одиничних предметах та явищах.

Суперечки філософів стосовно питання про реальність, котре стосувалось поняття буття, точились тоді, коли виникав сумнів, що зумовлює

потребу для роздумів. Саме тоді, коли виникали питання про існування світу «там» і «всюди», коли констатувалось існування світу «тепер», філософи порушували питання про минуле та майбутнє, котре неминуче виходило на онтологічну проблематику.

У цих суперечках, розкриваючи сутність буття як реального, філософи завжди виходили з того, що оточуючий нас світ як ціле існує вічно і лише переходить з однієї форми свого існування в іншу, зберігаючи основні свої сутнісні характеристики та властивості.

У той же час окремі речі, стани природи, врешті-решт люди за своїм характером та суттю є конечними, перехідними. І саме ця суперечність єдності буття як поєднання неперехідного та перехідного, безконечного та конечного і становить зміст буття як філософської категорії.

Зазначимо, що сучасна філософська думка виходить з трактування буття як єдиної системи, основні частини котрої взаємопов'язані, одночасно будучи виявом певної цілісності та єдності. Водночас простежуємо, що реальний світ виступає як розділений, дискретний і має доволі чітко визначену структуру, в основі котрої є три своєрідні шари реальності – буття природи, буття соціального, буття ідеального.

Буття природи як перша форма реальності характеризується таким:

– охоплює всі існуючі предмети та явища, за винятком людини;

– є наслідком тривалої універсальної еволюції сущого;

– функціонує на засадах системної організації, що виявляється у здатності всіх складових систем до самоорганізації, самовільного переходу на більш високий рівень організованості та упорядкування;

– існує у вигляді речовини або поля;

– виявляється у формі живої (біологічні процеси та явища) та неживої (елементарні частини та поля, атоми та молекули) природи.

Буття соціального розкривається через існування суспільства та людини, характеризується особливою структурою (індивід, сім'я, колектив, клас, етнос, держава, людство), виявляється у сферах суспільного життя – матеріальному виробництві, науці, духовній, політичній сфері та сфері обслуговування тощо.

І, нарешті, третя форма реальності – буття ідеального, духовного характеризується:

– взаємозв'язком з соціальним буттям, оскільки на своєму рівні повторює та відтворює структуру соціуму;

– воно охоплює неусвідомлені духовні структури індивідуального та колективного позасвідомого;

– виявляється у взаємодії з виробництвом, практикою людини загалом;

– має здатність до динамічного розвитку в результаті широкого застосування новітніх інформаційних технологій тазасобів.

Слід зазначити наявність ідеї цілісності та єдності навколишнього світу.

Прагнучи освоїти реальність, людина трактує її як цілісне єство, що

виявляється у численних формах та виявах. Світ – це всезагальна єдність, що включає незліченну кількість речей, процесів, станів, структур та систем (неорганічних, органічних, соціальних).

Світ загалом (все, що в ньому існує) завдяки своїй внутрішній логіці існування та розвитку, тобто реально, передує свідомості та діям кокретних індивідів, конкретних поколінь людей. Це приводить до думки, що будь-яке втручання суб'єктивного фактора у розвиток природи та суспільства потребує докладного аналізуоб'єктивних передумов, можливостей та тенденцій розвитку реального світу. Причому реальністю тут виступає не тільки природне, але йдуховне, ідеальне.

Отже, світ та все, що в ньому існує, є дійсністю, котра має внутрішню логіку свого існування, розвитку, реально передує та дана свідомості окремих людей.

На думку більшості філософів, те, що об'єднує реальність, визначає єдність її багатоманітних форм, слід розглядати як субстанцію. Вона фіксує внутрішню єдність речей, тобто єдність їх у сутнісному вираженні, вона відповідає тим параметрам об'єктивного світу, які роблять його таким.

### 1.2.4. Гносеологія

Теорія пізнання (гносеологія) – один з основних розділів філософії. У рамках цього розділу досліджується природа людського пізнання, шляхи досягнення істини, її критерії.

На відміну від психології, гносеологія досліджує не індивідуальні процеси пізнання, які протікають у психіці, а загальні основи, які дозволяють говорити про пізнавальний процес як про адекватне відображення навколишнього світу. Гносеологія як філософська дисципліна здійснює аналіз процесу пізнання у контексті певних можливостей щодо пари «людина-світ». Вона ставить питання про можливості й межі пізнання, про пізнання реальності, загальні передумови пізнавального процесу, умови достовірності знання, рівні й форми пізнавальної діяльності.

Слово «гносеологія» грецького походження і означає «вчення про знання».

Термін «знання» використовується у трьох основних значеннях:

1) обізнаність як щось зробити;

2) будь-яка пізнавально значима інформація;

3) особлива пізнавальна одиниця, гносеологічна форма ставлення до дійсності, яка існує у взаємозв'язку з практичним ставленням до дійсності.

У сучасній філософії прийнято говорити про гносеологію в двох аспектах. Поперше, як про вчення про загальні закономірності й механізми пізнавальної діяльності, про «знання взагалі»; по-друге, як філософський напрямок, який розглядає наукове пізнання в системі його специфічних характеристик. У другому випадку часто використовується термін «епістемологія».

Пізнання – це складний, суперечливий процес постійного відтворення у

свідомості ідеальних образів, суті речей, процесів і явищ, включаючи людину і життя суспільства. Пізнання розглядається не як просте, безпосереднє, дзеркальне відображення дійсності й її законів у свідомості людини, а як творчий, нескінченний, суперечливий і складний процес розширення наших знань про світ, як рух думки від незнання до знання. Складність і суперечливість процесу пізнання відображає складність і суперечливість світу, який всередині нас і навколо нас. Світ знаходиться в процесі безперервних змін, розвитку, оновлення, тому і наші знання про світ не можуть бути постійними, вони вимагають постійного критичного перегляду, розширення та вдосконалення. Таким чином, процес пізнання – це процес безперервного збільшення знань про відомі сторони дійсності і формування знань про ті сторони дійсності, які потрапили в поле нашої свідомості нещодавно.

Питання про об'єкт пізнання в філософії є дискусійним. Низка авторів уважає, що об'єкт пізнання – весь світ як ціле. Інші вважають, що об'єкт пізнання – це та частина матеріального світу, яка знаходиться в безпосередній практичній взаємодії з об'єктом пізнання. Об'єкт не слід ототожнювати зі світом у цілому.

Існування об'єктивної реальності не залежить від суб'єкта, але від нього залежить включення частини об'єктивної реальності в пізнавальну і практичну діяльність. Можна сказати, що об'єкт пізнання – це та частина матеріального і духовного світу, на яку спрямована пізнавальна і перетворююча діяльність суб'єкта.

Слід підкреслити, що об'єктом пізнання є не просто частина об'єктивної реальності, яка стикається з людиною (людством), а та частина, що розвивається, змінюється під впливом своїх закономірностей і людини.

Об'єктом пізнання є не тільки об'єктивний світ, але й наше ставлення до нього, і навіть наші знання про нього.

Суб'єктом пізнання у найширшому сенсі слова є суспільство. У вузькому сенсі – суб'єктом пізнання може бути і соціальна група, і навіть особистість. Однак, людина може бути суб'єктом пізнання лише настільки, наскільки вона включена в соціальну діяльність і опанувала тими ризалитами пізнання і пізнавальним інструментарієм, який виробило людство. Одночасно не слід применшувати роль особистості в пізнанні. Суспільство здійснює процес пізнання через окремих людей, які володіють світом культури – засобами предметно-практичної діяльності і мови, нормами моралі і здатністю давати естетичні оцінки.

Об'єкт і суб'єкт пізнання утворюють систему. Вони не існують одне без одного. Пізнання – це процес взаємодії об'єкта і суб'єкта. Мету взаємодії задає суб'єкт, від його пізнавальної активності залежить постановка цілей, інтенсивність процесу і результат пізнання. Метою процесу пізнання є адекватне осягнення об'єктивної реальності, а також адекватне самопізнання.

Пізнавальне ставлення включає в себе три елементи: суб'єкт пізнання,

об'єкт пізнання і зміст пізнання, тобто знання.

Від початку свого виникнення філософія прагнула не тільки проникнути в таємниці світобудови, а й в таємниці процесу пізнання. Питання про те, чи може об'єктивна реальність бути адекватно відображена у свідомості людини, а якщо може, то яким чином, завжди цікавив людини. Спроби дати відповідь на питання про принципову можливість пізнання призвели до формування трьох основних напрямків в гносеології: оптимізму, скептицизму і агностицизму.

Оптимізм в теорії пізнання – це сукупність гносеологічних вчень, представники яких визнають принципову можливість пізнання світу.

Більшість спеціалістив з проблем пізнання дотримуються оптимістичної позиції.

Агностицизм – це філософське вчення, представники якого заперечують (повністю або частково) принципову можливість пізнання об'єктивного світу, виявлення його закономірностей і збагнення істини.

Термін «агностицизм» вперше використав англійський натураліст Г. Гекслі в XIX столітті, хоча ідеї цього філософського напряму формуються ще за часів античності.

Прикладом агностіцістсткого підходу до дійсності можуть бути вчення Д. Берклі, Д. Юма, І. Канта. Д. Берклі та Д. Юі продовжили думку Р. Декарта про те, що основні розумні ідеї закладені в душі людини Богом. Вони стверджували, що єдиним джерелом знання є відчуття, а розум лише аналізує і систематизує їх, а раз так, то неможливо дізнатися, чи існує щось за межами відчуттів. Тому логічно припустити, що матерії взагалі немає, і ми нічого не можемо пізнати за межами відчуттів. І. Кант визнавав існування речей за межами свідомості й їх вплив на людину, цей вплив є джерелом відчуттів.

І. Кант вважав, що ми можемо отримувати знання про зовнішню сторону речей, про явища, а внутрішня сторона речей («річ в собі») недоступна нашому розуму.

Однак, було б помилкою вважати, що агностицизм заперечує сам факт існування пізнання. Мова йде не про саме пізнання, а про його реальні можливості, про те, що ці можливості представляють по відношенню до об'єктивної реальності. Живучість агностицизму визначається тим, що він зміг розкрити реальні труднощі й протиріччя процесу пізнання, які й до цього дня не отримали дозволу. Разом з тим, саме рішуче спростування агностицизму дає чуттєво-предметна діяльність людей.

Скептицизм не заперечує ідеї пізнаваності світу, а висловлює сумнів в достовірності отриманих знань. Символічно, що скептицизм набуває поширення в переломні моменти розвитку суспільства, коли погляди, які довгий час вважалися істинними, виявилися помилковими. Як результат – зміна світоглядних парадигм, перегляд життєвих цінностей.

Прикладом скептицизму може бути критичний раціоналізм. Його

засновник – англійський філософ ХХ століття К. Поппер. Він стверджував, що наука не є системою достовірних або принципово переконливих ідей. Учені більшу частину свого робочого часу присвячують спростуванню своїх власних ідей або ідей своїх колег.

З одного боку скептицизм грає негативну роль, оскільки принижує пізнавальні можливості людини. З іншого боку – людина, яка не ставить під сумнів отримане знання, не може бути творчою особистістю і ризикує опинитися на позиціях догматизму.

### 1.2.5. Соціальна філософія

У цілісному осмисленні світу та відношення людини до нього філософія аналізує не лише природу, а й суспільство. Уже на ранніх етапах становлення філософії, зокрема античної, значна увага приділялася осмисленню суспільства. Проте минуло не одне століття, поки суспільство стало об'єктом комплексу соціальних наук, у відношенні до яких соціальна філософія викристалізувалась як частина філософії, виявила власний зміст, зайняла високий теоретичний рівень узагальнення й абстрагування, постала як складна філософська наука, що вивчає основні особливості і закономірності соціальної сфери буття. Філософський аналіз суспільних процесів і нині не втратив своєї актуальності, незважаючи на розвиток і розгалуження гуманітарного знання. Суспільні науки – історія, економіка, конкретна соціологія, політологія, юридичні науки, соціальна психологія та інші – вивчають яку-небудь одну сферу суспільного життя. Водночас філософії належить загальний підхід: аналіз основних методів осягнення суспільних процесів, вивчення цілей, рушійних сил, напрямів розвитку суспільства, взаємозв'язку його різних структурних ланок.

Соціальна філософія (socialis – товариський, громадський) – це система теоретичного знання про найбільш загальні особливості, закономірності й тенденції взаємодії соціальних явищ, цивілізаційного існування; функціонування і розвиток суспільства як цілісної системи.

Постаючи як загальнотеоретичне вчення про суспільство, соціальна філософія тісно взаємодіє із соціальними й соціогуманітарними науками – історією, політологією, політичною економікою, культурологією та ін. Особливо тісними є міждисциплінарні зв'язки із соціологією, адже вони вивчають один об'єкт – суспільство (соціум), однак під різними кутами зору. Соціологія досліджує найзагальніші ознаки суспільства в його буттєвому сенсі, з'ясовує його глибинну сутність, а соціальна філософія, характеризуючи свій предмет, використовує такі широкі за обсягом та універсальні поняття, як «формація», «цивілізація», «культура», а також методологічно значущі категорії – «соціальне», «соціальний світ», «соціальна система», «соціальні інститути», «закони суспільного розвитку».

Головним у соціальній філософії є поняття «соціальне», що характеризує специфіку життя людей як суспільних істот, визначає особливість законів, які

зумовлюють їх співіснування, логіку суспільних процесів, природу соціальних інститутів тощо. Сучасні соціологічні та філософські дослідження дають змогу виділити кілька ключових підходів у тлумаченні соціального (соціальних процесів і соціальних якостей):

– субстратно-редуктивний підхід, згідно із яким в основі соціальності лежать генетичні, біохімічні чи якісь інші матеріально-речові субстрати, тобто цей підхід намагається звести соціальне до чогось простішого, доступного для вивчення та матеріально-речового (Ф. Кріс, Ж. Моно, Е.Уілсон та ін.);

– інтерактивний підхід, згідно із яким суспільні зв'язки зумовлені взаємними діями індивідів, включених у загальну систему діяльності, тобто соціальність – це сукупність певних міжіндивідуальних взаємодій (Дж. Мід, Дж. Хоманс та ін.);

– структурно-функціональний підхід, що пов'язує соціальність із певною сукупністю створених суспільством закладів та інституцій, функціонуючих у взаємних зв'язках та забезпечуючих цілісність соціального процесу (Р. Мертон та ін.);

– менталітетно-трансцендентальний підхід, який намагається покласти в основу соціальних явищ та процесів деякі вищі або абсолютні цінності, нормативи, взірці, сенси, наприклад релігійно-культового плану (М. Вебер, В. Дільтей, М. Шелер та ін.);

– діяльнісний підхід, що панував у марксистських дослідженнях, виводив на перший план співвідношення процесів опредметнення та розпредметнення, тобто вважалось, що специфікою людських стосунків є те, що вони опосередковані речами, які постають продуктами людської перетворюючої діяльності.

Соціальне – сукупність ознак і особливостей суспільних відносин, що виявляється у стосунках індивідів і спільнот, їх ставленні до свого місця в суспільстві, а також до явищ і процесів суспільного. Воно є лише частиною суспільного, властивістю або станом суспільства. У широкому сенсі суспільство, яке вивчається соціальною філософією, визначають як соціальність взагалі, як соціум. У цьому аспекті поняття «суспільство» і «соціальне» тотожні. В іншому, конкретнішому, значенні суспільство не є синонімом соціального, а характеризує особливі, чітко визначені форми існування соціальних явищ.

Об'єктом соціальної філософії є соціальне життя, усе розмаїття соціальних процесів і явищ.

Головне завдання соціальної філософії – виявити в розмаїтті суспільних процесів, фактів, явищ, подій світоглядні, смислоутворювальні чинники та мотиви людської діяльності, з'ясувати як суспільство породжує людські потреби й інтереси, формує соціальні ідеали, утворює різноманітні системи соціальних цінностей і взаємодії.

**Предметом** соціальної філософії є закономірності й тенденції розвитку

суспільства, утворення історичних спільнот людей, взаємозв'язок між ними та їхня роль у суспільстві.

Головною особливістю предмета соціальної філософії є те, що вона вивчає не певний аспект життя суспільства, а суспільство загалом, суспільство як цілісну систему. Філософ на основі узагальнення знань про суспільство розглядає його в цілому, добуває інтегративне знання про суспільство як систему, яка має свою історію, досягла певного рівня розвитку, функціонує у тісній взаємодії економічних, соціальних, політичних, психологічних тобто матеріальних та духовних факторів.

Соціальна філософія вивчає закономірності й проблеми розвитку суспільства через визначення місця і ролі в них людського фактору, відношення знання до людини і навпаки. Вона покликана надавати людині орієнтири щодо її життя в суспільстві та взаємин із іншими людьми. Соціальні явища та процеси володіють особливими якостями, які не можна звести до природних, біологічних або психологічних; вступаючи в соціальну систему зав'язків, природні речі та процеси набувають нового типу впорядкування та функціонування: вони мають тепер цільове призначення, а загалом своїм способом соціального функціонування окреслюють існуючу в певному суспільстві систему норм дії, цільових та смислових орієнтирів, мотивів поведінки. Людина входить у суспільне життя, проходить через процес соціалізації, набуває соціальних якостей, що й спричиняє необхідність пізнання та усвідомлення сутності соціальних процесів.

Соціальне пізнання – пізнання соціальних реалій життєвого середовища людей – постає як необхідна умова його налагодження відповідно до природи і призначення людини. Пізнання дає суб'єктові об'єктивно істинне знання. Воно розкриває закономірності, що прокладають собі дорогу через хаос випадковостей. Пізнання озброює суб'єкта діяльності істиною і дає змогу діяти в руслі об'єктивних законів соціального розвитку, а не всупереч їм. Раціональна діяльність не можлива без пізнання. Тільки воно вказує людині напрями руху вперед, обґрунтовує горизонти майбутнього, засоби його досягнення.

Соціальне пізнання здійснюється за тими ж законами, як і пізнання взагалі. Його основа – суспільно-історична практика. Воно не існує поза пізнавальною діяльністю конкретних індивідів, без системи знань, що передаються від одного покоління іншому. Механізм пізнання – у відображенні, а мета його – отримання об'єктивно істинного знання, яке не залежить від суб'єкта й існує поза ним. Водночас соціальне пізнання має специфіку. Вона зумовлена перш за все особливостями суспільства як предмета пізнання.

Досить довго філософи заперечували власне можливість пізнання суспільства. Логіку їх міркувань можна охарактеризувати таким чином: у природі діють об'єктивні закономірності (наприклад, закон всесвітнього

тяжіння), що надає можливість її пізнання. Природознавство як наука про природу (фізика, хімія, механіка) має право на існування. У суспільстві ж діють люди, які керуються власним розумом. Скільки людей – стільки й «ідеальних позицій», тобто ідей, поглядів, міркувань. Звідси висновок: наука про суспільство, де нібито немає об'єктивних закономірностей, в принципі неможлива.

Подібний погляд, притаманний здебільшого мислителям давнини, наявний і в сучасній літературі, хоча й у дещо видозміненій формі. Скажімо, у роботах неокантіанців Г. Ріккерта та В. Віндельбанда досить однозначно йдетьмя про те, що істинними науками можуть бути лише науки про природу. Суспільні ж науки виступають як «прості регістратори» фактів, бо всі явища суспільного життя – індивідуальні й неповторні. Подібну думку можна зустріти і в працях англійського філософа й історика А. Тойнбі, німецького соціолога О. Клауса, англійського філософа П. Поппера.

У суспільстві, як і в природі, є об'єктивні закономірності. Інша справа, що здійснюються вони через людську діяльність. Якщо в природі діють сліпі природні сили, то в суспільстві – люди, наділені свідомістю і волею. Закономірності розвитку суспільства є закономірностями людської діяльності. Пізнання їх – основна мета суспільствознавства як науки, яка має такий самий необхідний характер, як і природознавство.

Інша особливість соціального пізнання зумовлена тією обставиною, що суспільство пізнає само себе. Воно одночасно виступає в якості і об'єкта пізнання, і його суб'єкта.

Суб'єктом пізнання завжди є людина. Коли вона пізнає природу, то об'єкт її пізнання знаходиться поза нею. Якщо йдеться про пізнання суспільства – суб'єкт і об'єкт співпадають. Пізнаючи суспільство, людина пізнає себе. І навпаки, пізнаючи себе, одночасно вона пізнає суспільство, у якому живе і діє. Щоб пізнати суспільство, людина має уявляти його як незалежне від себе.

Об'єктивність соціального пізнання полягає в тому, щоб бачити в суспільстві не те, що хочеться тому чи іншому суб'єктові згідно з його власними потребами й інтересами, а те, чим воно є само по собі як існуюче об'єктивно, тобто незалежно від них. Здійснити це можна лише через пізнання суспільства в контексті суспільно-історичної практики, де діють різноманітні суб'єкти – індивіди і соціальні спільноти, що мають різноспрямовані та однакові інтереси і потреби, де існують боротьба та єдність історичного розвитку.

Чергова особливість соціального пізнання полягає в обмеженні застосування такого поширеного методу пізнання, як експеримент. Він дає змогу втілити в життя нові форми соціальної організації та управління суспільством, оптимізувати певні соціальні процеси. Водночас не можна не враховувати, що об'єктом соціального експерименту слугують, з одного боку, живі люди, що в разі його невдачі негативно позначиться на їх долі, з іншого –

власне експериментатор, що також позначається на «чистоті» експерименту і обумовлює відповідальність дослідника перед суспільством і самим собою. Застосування експерименту в соціальному пізнанні має певні межі, що й зумовлює його специфіку на відміну від пізнання природи.

Таким чином, досліджуючи суспільство як устрій спільного людського життя, що докорінно відрізняється від природно-тваринного світу, соціальна філософія доводить, що за своєю сутністю суспільство є системою відносин і соціальних інститутів, які породжені практикою спільного існування людських спільнот, їх взаємопов'язаною діяльністю. Соціальний світ – складне утворення, результат взаємодії економічних, культурних і духовно-ідеологічних чинників, які зумовлюють соціальний статус індивіда, його ціннісні, культурні уявлення щодо сенсу своєї суспільної діяльності.

## Лекція 1.3. Історичні типи світогляду

ПЛАН

1.3.1. Поняття світогляду.
1.3.2. Міфологія як тип світогляду.
1.3.3. Релігія як тип світогляду.
1.3.4.Філософія як єдиний науково обґрунтований тип світогляду.

### 1.3.1. Поняття світогляду

Будь-яка філософія є світоглядом, тобто сукупністю найзагальніших поглядів на світ і місце в ньому людини. У систему людських знань термін «світогляд» запровадив німецький філософ Іммануїл Кант.

Світогляд – невід'ємний атрибут людської свідомості.

Мудрою людина вважається тоді, коли вона має не просто багато знань, а тоді, коли має певне розуміння того, як облаштовано світ, яким є ставлення людини до світу тощо. Коли людина ставить питання про те, чи створений світ, чи існує вічно; чи відбувається все за волею випадку або закономірно; хто така людина; чи можна пізнати світ і впливати на нього; що таке істина і хибність; що таке добро і зло тощо – у ході роздумів над ними формується світоглядне знання. Світогляд включає розуміння людиною навколишнього світу, свого місця у світі, відносин між людиною і світом, сенсу людського життя, усвідомлення соціальних інтересів, ідеалів, життєвих цінностей.

Кожна людина має світогляд, і в кожної людини він індивідуально специфічний. Але чи є між ними щось спільне? І що таке світогляд узагалі? Далі, чи змінюється зміст світогляду протягом життя окремої особи або ж поколінь людей, історично віддалених один від одного? Тобто чи розвивається світогляд? Отже, перед нами одна з одвічних філософських проблем: що таке світогляд людини, як його розуміти, яке його соціальне значення?

У найелементарнішому розумінні слова світогляд – це сукупність поглядів людини на світ і сенс життя. Якщо конкретизувати, то світогляд –

сукупність узагальнених уявлень про дійсність, які відображають, розкривають і зумовлюють певне практичне та теоретичне ставлення людини до світу, спосіб сприйняття, осмислення та оцінювання навколишньої дійсності і самої себе як конкретно-історичного суб'єкта пізнання і практики.

Наголошуємо, що світогляд – не просто узагальнене уявлення про світ, а форма самосвідомості людини, вузловими категоріями якої виступають поняття «світ» і «людина». Через ці поняття суб'єкт світогляду усвідомлює своє призначення у світі і формує життєві настанови. Відношення «світ – людина» – основне питання світогляду.

Світогляд являє собою складне духовне явище, для якого характерні цілісність, єдність усіх його компонентів. Структуру світогляду становлять і виконують у ньому важливу роль такі елементи.

*Узагальнені знання*. Вони є основною, інформаційною базою світогляду. Чим більші знання того чи іншого народу або тієї чи іншої людини, то серйознішого підґрунтя набуває відповідний світогляд. Слід зауважити, що до світогляду належать не всі і не будь-які знання, а лише ті, які є життєво важливими для людини, практично і теоретично розкривають сутність стосунків між людиною і світом у кожну історичну епоху.

*Переконання.* Це внутрішні соціально-психологічні елементи духовності, завдяки яким сприймаються або ж, навпаки, відкидаються світоглядні знання. Переконання – це не тільки інтелектуальна позиція, а й емоційний стан, стійка психологічна настанова, упевненість у справедливості своїх принципів, ідей, поглядів. Тому переконання є одним із необхідних структурних елементів світогляду.

*Цінності.* Це позитивне або негативне ставлення до явищ навколишнього світу, яке ґрунтується на потребах та інтересах людей, культур певного соціуму. Їх людина засвоює у процесі життя. За змістом і сутністю цінності відрізняються від знань. Знанням притаманне прагнення істини – об'єктивного пізнання реального світу. Цінності втілюють у собі особливе ставлення людей до всього навколишнього відповідно до їх прагнень, потреб, інтересів.

*Ідеали.* Це світоглядна форма цілеспрямованого відображення дійсності, уявний зразок досконалості, норма, до якої слід іти як до кінцевої мети. Особливість ідеалів у тому, що вони становлять випереджене відображення дійсності. Підкреслимо, що суспільний ідеал виконує не тільки цілеспрямовувальну, а й оцінювальну (аксіологічну) функцію щодо ставлення соціального суб'єкта до об'єкта і до самого

Світоглядні цінності – це вищі цінності життя і культури, які визначають життєву орієнтацію суб'єкта в усіх сферах його діяльності.

*Вірування.* Це форма і спосіб сприйняття соціальної інформації, норм, цінностей та ідеалів суспільного життя. Не набуті власним практичним чи пізнавальним досвідом, вони сприймаються як очевидні факти чи

характеристики об'єктивної дійсності сущого і належного; спосіб засвоєння досвіду попередніх поколінь, сприйняття сподівань, очікувань та надій щодо майбутнього.

*Принципи діяльності.* Є нормативно-регулятивним компонентом світогляду; визначають свідоме практичне і теоретичне ставлення соціального суб'єкта до об'єкта і до самого себе.

*Життєві норми.* Це зразки, стандарти діяльності, що склалися історично або усталилися як певні правила поведінки, виконання котрих окремою людиною чи групою людей є необхідною умовою підпорядкування особистої діяльності суспільним вимогам.

Слід також назвати ще один варіант структури світогляду, що сприяє розумінню його поліфункціональності. В основу цієї поліфункціональності покладено притаманні людині фізіолого-психологічні механізми та засоби пізнання світу й орієнтації. Ідеться про такі засоби духовного світу людини і їх роль у функціонуванні світогляду, як почуття, розум, воля та їхня взаємодія. Виходячи з цього, у структурі світогляду вирізняють такі його підструктури: а) світовідчуття, або емоційно-психологічний рівень світогляду; б) світосприймання, або досвід формування пізнавальних уявлень про світ з використанням наочних образів; в) світорозуміння, або пізнавально-інтелектуальний рівень. Синтез знань людей про природу і соціальну реальність утворює загальну картину світу, сукупність природничих наук – природничо-наукову, а сукупність суспільних наук – соціально-історичну картину дійсності. Створення загальної картини світу є завданням усіх галузей знання.

Отже, **світогляд** – це своєрідна інтегративна цілісність знання і цінностей, розуму і чуття, інтелекту і дії, критичного сумніву і свідомої переконаності. Спільне функціонування названих елементів і створює ту цілісну систему духовного світу людини, яка спонукає її до практичної дії, певного способу життя та думки. Функціонування світогляду має: а) забезпечити ефективність пізнавально-орієнтаційної діяльності людини і б) бути духовним спонукачем в її соціально- практичній діяльності. Таким чином, світогляд виконує дві взаємопов'язані функції: пізнавально-орієнтаційну (забезпечується світоглядними знаннями й оцінками) та соціально-практичну (ґрунтується на світоглядних переконаннях і принципах діяльності).

Світогляд у цілому постає загальнолюдським явищем, тобто він є притаманним кожній людині в її нормальному стані. Але саме загальнолюдський характер світогляду зумовлює його надзвичайно велику різноманітність, адже люди по-різному уявляли й уявляють собі світ та себе в ньому. Коли б ми поставили перед собою завдання перелічити основні види світогляду, нам, напевно, знадобилося б багато часу.

Отже, виникає потреба в класифікації світогляду.

Існують кілька критеріїв класифікації світогляду. За критерієм загальності

можна вирізнити такі різновиди світогляду: індивідуальний, груповий (професійний, національний, класовий), загальнолюдськийта ін.

За ступенем історичного розвитку виокремлюють античний, середньовічний тощо світогляди, а за ступенем теоретичної «зрілості» – життєво-практичний та теоретичний.

Життєво-практичний світогляд являє собою сукупність різноманітних, а іноді таких, що виключають один одного, світоглядних понять, ідей, поглядів, цілей соціального суб'єкта. Такий світогляд породжується безпосередніми умовами життя і досвідом людей, який передається з покоління в покоління. Він має стихійний, несистематизований характер, становлячи набір сентенцій життєвої мудрості, виражених у різних фольклорних формах. Прикладом таких форм життєвої мудрості є численні прислів'я і приказки. Цей рівень світогляду існує у формі здорового глузду.

Теоретичний світогляд більш складний: тут усвідомлюються світоглядні проблеми, даються їх розгорнуте обґрунтування і рішення. Це можуть бути різні концепції простору, часу, суспільного розвитку, людини тощо. Теоретичний світогляд існує в логічно впорядкованих системах, в основі яких лежать певний категоріальний апарат і логічні процедури доведень та обґрунтувань.

Світогляд має історичний характер. Це означає, що індивідуальний світогляд змінюється протягом життя окремої людини, а суспільний світогляд еволюціонує з розвитком спільноти, людства. Таке розуміння світогляду породжує необхідність виділення його історичних типів.

Протягом історії людської цивілізації сформувалися такі типи світогляду: міфологічний, релігійний та філософський. Звичайно ці типи світогляду не відокремлені один від одного якоюсь чіткою межею або історичною датою. У реальному, особливо сучасному світогляді завжди можна відшукати елементи всіх його історичних форм. Однак, така класифікація дає змогу виявити певну закономірність соціального функціонування та розвитку світогляду як певної реальності. Розглянемо історичні типи світогляду докладніше.

### 1.3.2. Міфологія як тип світогляду

Міфологічний світогляд – це своєрідне бачення світу, в якому змішуються природне і надприродне, фантастичне і реально існуюче, ідеальне і реальне, неможливе і можливе, бажане і дійсне. Міфологія (від грец. mifos – оповідь і loqos – слово, поняття, вчення) є універсальним типом світогляду первісних суспільств; усі етноси своїм першим світоглядом мають міфологію, яка містить у своїй основі міф – вигадану розповідь, витвір народної фантазії, в якому явища природи або культури подаються в наївно-антропоморфній формі. Порівняльне вивчення міфів різних народів показало, що, по-перше, дуже схожі міфи існують у різних народів, у різних частинах світу; по-друге, міф був єдиною універсальною формою свідомості. Він

відображав світовідчуття, світосприйняття та світорозуміння тієї епохи, в яку створювався. У міфологічній свідомості закріплено поетичне багатство та мудрість різних народів.

Чому ж сприйняття світу первісною людиною набуло такої дивної форми, як міфологія? Слід, напевно, ураховувати такі передумови:

а) первісна людина ще не вирізняла себе з навколишнього середовища – природного та соціального;

б) нероздільність первісного мислення, яке ще чітко не відокремилося від емоційної сфери.

Наслідком таких передумов стало наївне олюднення навколишнього природного середовища. Людина перенесла на природні об’єкти свої особисті властивості, приписувала їм життя, людське почуття. У міфі неможливо відокремити натуральне від символічного, реальне від фантастичного, існуюче від бажаного, духовне від природного, людське від нелюдського, зло від добра та ін. Через це міфу притаманна така форма цілісності, яка для інших форм свідомості майже неможлива. Крім того, міф для носіїв міфологічної свідомості був не думкою чи розповіддю, а самою реальністю.

Отже, нездатність провести відмінність між природним і надприродним, байдужість до суперечностей, слабкий розвиток абстрактних понять, чуттєво-конкретний, метафоричний, емоційний характер – ці та інші особливості первинної свідомості перетворюють міфологію на

дуже своєрідну символічну (знакову) систему, через терміни якої сприймався й описувався весь світ.

### 1.3.3. Релігія як тип світогляду

Релігійний світогляд виростає на підґрунті міфологічного світогляду, але є вже більш зрілою формою світогляду, ніж міфологія. У ній буття осягається не міфічними, а іншими способами. Вирізнимо такі:

а) у релігійній свідомості вже чітко розділяються суб’єкт і об’єкт, а отже, долається характерна для міфу неподільність людини та природи; б) світ роздвоюється на духовний і тілесний, земний і небесний, природний і надприродний, до того ж земний починає розглядатися як наслідок надприродного. Міфологічні ж персонажі живуть у феноменальному світі (на горі Олімп, на горі Меру тощо); в) у релігії надприродний світ недоступний органам чуття, а тому в об’єкти цього світу треба вірити. Віра і виступає головним засобом осягнення буття; г) особливістю релігійного світогляду є також його практичність, оскільки віра без справ мертва. У зв’язку з цим віра в Бога та надприродний світ узагалі викликає своєрідний ентузіазм, тобто життєву енергію, яка надає розумінню цього світу життєвого характеру; ґ) якщо для міфу головним є обґрунтування зв’язку індивіда з родом, то для релігії головним є досягнення єдності людини з Богом як втілення святості та абсолютної цінності.

Релігійний світогляд не передбачає логічно чіткого визначення Бога. Релігійні ідеологи часто говорять про те, що логічно точне визначення Бога неможливе, його слід розуміти метафорично.

Релігія – явище багатопланове і багатозначне. Сьогодні, незважаючи на наукові досягнення, які, здавалося б, заперечують її світоглядні положення, релігія продовжує бути великою соціально організованою й організуючою силою у світі. Це значною мірою пов'язано з тим, що вона по-своєму відображає великий життєвий досвід людства, зберігає систему емоційно-образних уявлень і переживань, цінностей, норм життя, моральних ідеалів, які так потрібні сучасному людству.

За допомогою обрядовості релігія культивує людські почуття любові, добра, терпимості, співчуття, милосердя, обов'язку, справедливості.

Але в релігійному світогляді можуть відображатися й протилежні настрої, ідеї: фанатизм, вороже ставлення до людей іншої віри тощо.

### 1.3.4.Філософія як єдиний науково обґрунтований тип світогляду

Філософський світогляд. Цей тип світогляду в сучасних умовах розглядається як один із впливових і дійових типів. Він, як і релігія, розвинувся з первісної міфології, успадкувавши її світоглядні функції. Але що ж споріднює і різнить філософію та розглянуті типи світогляду?

Їх об'єднує загальна спрямованість – дати картину світу і в ньому людину з її ставленням до дійсності, що її оточує, і з'ясувати сенс людського буття. Проте відповіді на ці питання представники різних видів світогляду шукають своїми шляхами. Що ж до сучасного філософського світогляду, то необхідно звернути увагу на такі його особливості:

а) філософському світогляду притаманна не чуттєво-образна, як у попередніх світоглядах, форма освоєння дійсності, а абстрактнопонятійна; б) філософський світогляд – це теоретична форма світогляду, яка історично виникла, і перша форма систематизованого теоретичного мислення взагалі; в) відмінність філософського світогляду від міфологічного та релігійного полягає у тому, що релігія і міфологія збігаються з відповідним світоглядом, тоді як філософія становить ядро наукового світосприйняття; г) на відміну від релігії і міфології філософія в осмисленні світу систематично спирається на наукові знання; ґ) філософія прагне поставити і розв'язати граничні, абсолютні проблеми людського буття; д) філософія досліджує пізнавальне, ціннісне, соціально-політичне, моральне та естетичне ставлення людини до світу; виробляє певні критерії і принципи суспільної та індивідуальної діяльності, спираючись не на авторитет, а на знання необхідності.

Філософський світогляд складається тоді, коли людина прагне зрозуміти, що собою являє світ, хто є вона сама, як жити, якими принципами керуватися у розумінні навколишньої дійсності, в облаштуванні власного і суспільного життя.

Таким чином, філософський світогляд – закономірний етап у духовному розвитку людства, який був обумовлений як змінами в суспільному бутті людей, так і розвитком різних галузей суспільної
свідомості.

Перелічені історичні типи світогляду є не що інше, як типізованіта абстраговані форми діяльності людини в окремі історичні проміжки часу відповідно до розвитку культури та пізнання. Ці форми діяльності є виявом і вираженням свідомості та самосвідомості людини, практично орієнтованих на перетворення світу і самого себе за нормами
культури і цивілізації.

Хоча міфологічний, релігійний та філософський типи світогляду відрізняються один від одного, у свідомості людей вони можуть поєднуватися найрізноманітнішим чином. Практика свідчить про те, що існують своєрідні «прикордонні зони» між різними типами світогляду, де вони можуть вступати у контакт один з одним, переплітатися, взаємозбагачуватися.

**Питання для самоконтролю**

1. Що таке світогляд? Чи всі люди мають світогляд?
2. Що таке філософський світогляд? Чим відрізняється він від інших історичних типів світогляду?
3. Чи можливий “чисто науковий” світогляд?
4. Чи може філософія бути зведена до науки?
5. Чи може філософія змінити світ? Яким чином?
6. Визначте:

а. У якій формі людина усвідомлювала навколишній світ і своє власне життя до виникнення філософії?

б. Яка вирішальна особливість дофілософського мислення?

7. Наведіть приклади пережитків первісного мислення у звичаях різних народів.
8. Звідки виникла віра в силу магічних обрядів?
9. Чи мають місце прояви дофілософського способу мислення зараз у цивілізованому світі, у вашому власному мисленні?
10. Знайдіть сліди найдавнішої свідомості в нашій мові.
11. Які розуміння філософії є найпоширенішими:

а) Філософія – це вчення про суще (про світ, природу тощо).

б) Філософія - це вчення про пізнання.

в) Філософія - це вчення про людину, про найвищі людські цінності.

## Тема 2. Філософія Стародавнього Сходу

### Лекція 2.1. Особливості східного та західного типів філософствування.

ПЛАН

2.1.1. Проблема "Схід-Захід" в сучасній філософії та культурології.
2.1.2. Особливості східного типу філософування.
2.1.3. Особливості західного типу філософування.

#### 2.1.1. Проблема "Схід-Захід" в сучасній філософії та культурології

Проблема "Схід-Захід", на думку багатьох дослідників культури, є однією з наскрізних для людства.

Уже давньогрецькі історики зафіксували її у своїх творах, привертаючи увагу до суттєвих відмінностей між Сходом і Заходом у способах життя, характері політичного правління і, головне, у способі світоосмислення.

Упродовж тисячоліть людської історії Схід і Захід досить конфліктно протистояли один одному, і напруження цього протистояння значною мірою визначало розвиток культури та політичних процесів суспільства. Водночас їх взаємодія і взаємовпливи ніколи надовго не переривалися. Врешті-решт суть проблеми " Схід-Захід" полягає у тому, що людство, будучи єдиним анатомічно та фізіологічно, постає разюче відмінним і несхожим у своїх східних і західних соціокультурних проявах. І ця несхожість змушує, з одного боку, розширювати і збагачувати наші уявлення про людину та її можливості, а з іншого - намагатися зрозуміти її причини, шукати шляхів людського взаємоприйнятного спілкування.

Що впливаєна виникнення та прояви такої неоднозначності? Чи означає це, що сама реальність світу є багатовимірною? Чи, можливо, це є свідченням лише того, що людське мислення має певну свободу власних дій і що воно не підпорядковане прямо і однозначно впливам зовнішнього світу? Нарешті, як можна скористатися відмінностями між західною та східною філософією задля того, щоб зробити людську думку більш гнучкою, активною та результативною? - Усі ці питання і постають перед філософією, коли вона звертається до порівняння західного та східного типів філософствування. В історії самоосмислення та філософствування особливості західного та східного типів мислення зводять до більш загальних особливостей типів цивілізацій.

Так, східна філософія орієнтується на вихідні канонічні джерела, що регламентують функціонування всіх сфер суспільного життя (Коран, Веди, тощо), цінує найбільше те, що освячене віками, намагається підпорядкувати індивідуальне цілому або навіть розчинити індивідуальне в світовому цілому.

При тому стиль східної філософії ближчий до художньо-образного, ніж до наукового, а сама філософія максимально наближена до морального

повчання та навіть вимагає людського удосконалення у певному способі життя.

Західна філософія, навпаки, тяжіє до раціонально-логічних та аналітичних досліджень, теоретичних систематизацій, має абстрактно-понятійний характер і виходить із певної автономності основних сфер як індивідуального, так і суспільного життя. У зв'язку з цим західна філософія має переважно індивідуальне спрямування і постає індивідуально-особистісним засобом життєвого самоутвердження.

Насамперед, не може не викликати симпатій властивий східній думці момент незацікавленого духовного сенса, якогось невтомного прагнення шукати найцінніше у глибинах людського духу, шукати заради самого пошуку. Ця "незацікавлена відстороненість" - вічна таємниця східної філософії. По-друге, парадоксальним виглядає прагнення східної мудрості досягти стану повного розчинення індивідуального у загальному, прагнення зануритися в якусь перюсну порожнечу, первісну світову тишу.

Герман Гессе, німецький письменник і знавець східної думки, окреслював зазначений момент так: "Коли власне "Я" буде цілком подолане й умре, коли змовкнуть у серці всі порухи й пристрасті, тоді має прокинутись заповідне в людському єстві, найпотаємніше, що вже перестало бути власним_ "Я", - прокинеться велика таїна".

Французький філософ і мислитель XX ст. Жорж Батай відзначав, що це зосередження на порожнечі приводить до ефекту надзвичайної чутливості, найдрібніших проявів реальності: "Завдяки відірватюсті від усього, що заторкує відчуття, чуттєвість, що всілякі рухи ззовні - падіння шпильки або тріск - супроводжуються найсильнішим і далекоосяжним відлунням". Ця велика світова тиша або безмежна ніч нірвани виконують роль піднесення кожної життєвої дрібниці до рівня всесвітньої події. Нарешті, не може не вражати побудова східної думки, яка нібито розчиняє слова, залишаючи нас у полоні чи тих чи інших сенсів. Наприклад: Одного разу Чжуан у Чжоу наснилося, що він - метелик, метелик, що весело пурхає. Він насолоджувався від усього серця і не усвідомлював, що він Чжоу. Раптом прокинувся, здивувався, що він - Чжоу, і не міг зрозуміти: чи снилося Чжоу, що він - метелик, чи метеликові, що він - Чжоу. Це й зветься перетворенням речей.

Отже, можна стверджувати, що особливості давньосхідної філософії дають можливість західній філософській думці краще усвідомити себе і відкрити дещо зовсім неочевидне як у людині, так і в людському мисленні. Безперечно, оцінюючи значення філософії Стародавньої Індії та Стародавнього Китаю, не слід впадати у крайнощі і підкреслювати лише позитивні моменти. Традиціоналізм, консерватизм, які були притаманні мислителям Стародавнього Китаю та Індії, суттєво вплинули на розвиток філософської думки. Скажімо, необхідність "культурної революції"' у Китаї у 70-х рр. XX ст. обґрунтовувалась посиланнями на авторитет стародавньої філософії. Тому не

слід забувати, що давньоіндійська та давньокитайська філософії були продуктами своєї епохи і мали відповідні особливості свого розвитку.

### 2.1.2. Особливості східного типу філософування

Східний тип філософствування має інтравертний характер, в ньому переважає релігійноморальна проблематична, ідеалістичне розуміння світу, пізнавальне ставлення до світу підпорядковане завданню рятування, тобто припинення страждань.

Основоположні начала східного шляху буття :

- природність ( злиття людини і природи);
- фаталізм (підпорядкованість буттю через безкінечний кругообіг природи );
- віддяка ( втілюється в ідею карми та ідею прощення ).

Філософський східний світогляд грунтується на поєднанні принципів буддизму, індуїзму, конфуціанства, даосизма.

Особливості філософствування в Індії та Китаї: - усі філософські системи мають одночасно і релігійний характер; - головна мета філософії – не пізнання світу, а встановлення гармонії людини і світу, зміна світовідношення.

На відміну від західної філософії, філософії Індії і Китаю майже завжди мають образно – інтуїтивний характер, афористичну та художню форму. Зародження філософського мислення в Індії відбулось у середині III тис. до н.е.

Корені індійської філософії:

- Веди;
- Брахмани;
- Упанішади.

Їх основу складають космогонічні міфи.

Аналіз перших філософських систем даршан (термін адекватний старогрецькому “філософія “) можна показати через школи:

- йога;
- санкх’я;
- міманса;
- веданта;
- вайшешика;
- н’яя;
- чарвака – локаята.

Будизм, течія в індійській культурі, яка виходить за її межі і перетворюється у світову релігію. Її засновником вважається царевич Сіддхартха Гаутама (Будда – просвітлений ).

Основна проблема, що розв’язується в буддизмі, - це доведення тези: життя невіддільне від страждання. Кожна людина повинна усвідомити основні принципи:

- життя є страждання;

- страждання має першооснову – це потяг до існування, насолоди, діяльність; - страждання має причину, від якої потрібно звільнитися;

- необхідно знайти спосіб звільнення від страждань.

Особливості староіндійської філософії:

- формування на базі міфологічно – релігійного світогляду;

- своєрідність ставлення до Вед; - споглядальний характер і слабкий зв’язок з наукою;

- змалювання духу як безликого, бездіяльного явища;

- нагромадження логіки;

- побудова соціальної філософії на принципах етики страждань і щастя.

Стан розвитку філософської думки Стародавнього Китаю середини І тис. до н.е. фіксується в історичних джерелах як суперництво всіх шкіл.

Стародавній історик Сіма Цянь назвав шість головних:

- “ служиві люди” ( жуцзя, конфуціанці);

- моїсти ( моцзя);

- даосисти ( даоцзя);

- законники, легісти( фацзя);

- номіналісти ( мінцзя);

- натурфілософи ( іньянцзя ).

Одним із найдавніших релігійно – філософських вчень Китаю конфуціанства його засновником є Конфуцій (Кун Фу – цзи) (551- 479 рр.до н.е.

Головну увагу він зосередив на питаннях етики. Основні принципи етики Конфуція: - людяність (жень); - справедливість і обов’язок (і); - ритуальність (лі); - знання (чжи); - довіра (сінь).

Центральним принципом моралі Конфуція є гуманність, яка становить основу доброчесності. Золоте правило моральності: «Не роби людині того, чого не бажаєш собі. І тоді зникне ненависть в державі, зникне ненависть в родині".

Взагалі, вся філософія Конфуція – яскраве відбиття тенденції до стабілізації в людських відносинах і суспільстві. Вона досягається за рахунок ієрархії в панування і підкоренні, що здійснюється із вічного плину законів неба. На відмінну від конфуціанства даосизму зосереджується не на суспільстві, а на особистості. Даосизм засновано філософом Лао – Цзи (Лі Ера) у ІУ- У ст. до н.е.

Подальший розвиток вчення одержує в працях мислителя ІУ-ІІІ ст. Чжуан – Цзи. Основне поняття даосизму – “дао”, що є одночасно і всезагальним шляхом, якого дотримуються всі явища і речі і їхнім

першоджерелом, першоосновою. Із дао витікає певний спосіб життя – недіяння ( у вей ) : покора, відмова від бажань і боротьби. Дао виявляється у світі через благу силу “де”, що є конкретним шляхом окремої речі або групи раей.

### 2.1.3. Особливості західного типу філософування

Західний тип філософствування має екстравертний характер, в ньому переважає науково - теоретична проблематика, матеріалістичне розуміння світу, тут сформувався культ знання заради знання. Головні цінності західного шляху буття: - особистість і її свобода; - ідея і практика технічного оволодіння природою (людина сприймається як більш високе, ніж природа); - ідея історії (вона надає людському розвиткові сенс, відмежовує його від еволюційного процесу природи як щось відмінне від нього).

За́хідна філосо́фія — загальний термін, що окреслює філософську думку і праці західної цивілізації, протиставляючи їх східним філософіям і різноманіттю автохтонних філософій. Слово *філософія* походить з давньогрецької мови: *philosophia* (дав.-гр. φιλοσοφία), буквально, «любов до мудрості» (дав.-гр. φιλεῖν — philein «любити» і дав.-гр. σοφία — sophia «мудрість», в сенсі: знання).

Історично термін *західна філософія* ввели порівняно нещодавно для позначення філософського мислення західної культури, починаючи з давньогрецької філософії в Стародавній Греції, у розвитку згодом охоплюючи великі території Землі, включаючи Північну Америку та Австралію. Існують суперечки про включення також території Північної Африки, окремих ареалів Середнього Сходу, Східної Європи і так далі.

У сучасній термінології *західна філософія* відноситься до двох основних «традицій» сучасної філософії: аналітична філософія та континентальна філософія.

У розуміння філософії в давнину і в твори (принаймні деяких) древніх філософів входили проблеми філософії, актуальні й тепер, але філософські студії одночасно охоплювали багато інших дисциплін : чисту математику та природничі науки (фізика, астрономія, біологія). Наприклад, Арістотель писав твори з усіх цих предметів. Термін *західна філософія* — даремний і нечіткий, якщо мова йде про визначення величезного розмаїття окремих традицій, політичних груп, релігійних груп, індивідуальних авторів протягом тисячоліть.

Західні філософи зазвичай поділяються на кілька великих напрямків, які відрізняються за областю досліджень. В Античності був поширений розподіл філософії, запропонований стоїками, на логіку, етику і фізику (вивчення природи, що включає як природні науки, так і метафізику). У сучасній філософії спеціалізація зазвичай

така: метафізика, епістемологія, етика, естетика, політична філософія, філософія релігії, філософія влади, історія філософії, філософія інформації, медіафілософія тощо. Логіка іноді включається в основні розділи філософії, іноді вважається окремою міждисциплінарною наукою.

У середині цих об'ємних розділів філософії сьогодні присутні численні субдисципліни. Існує найзагальніше розділення, зокрема в англомовних країнах, на аналітичну і континентальну «традиції». Інтерес до конкретних субдисциплін може з плином часу зростатати і зменшуватися.

Спочатку термін *філософія* застосовувався до всіх наук про природу. Арістотеля цікавили питання, які в наш час можуть бути співвіднесені з біологією, метеорологією, фізикою, космологією спільно з його метафізикою і етикою. Ще в XVIII столітті фізику і хімію класифікували як «натуральну філософію», тобто філософське вивчення природи. Сьогодні ці галузі знань віднесені до наук і формально відокремлені від філософії. Однак такий поділ неоднозначний: деякі філософи стверджують, що наука, як і раніше, нерозривно пов'язана з філософією.

Недавно психологія, економіка, соціологія та лінгвістика входили в поле наукової діяльності філософів, але в наш час між ними існує слабкий взаємозв'язок. Слід розуміти різницю між філософією науки і наукою.

Подібно філософії більшість релігійних пошуків не носить експериментального характеру. Область досліджень теології частково перетинається з філософією релігії. Аристотель розглядав теологію як розділ метафізики, також багато філософів до XX століття приділяли велику увагу питанням богослов'я. Тому теологія і філософія релігії не є непов'язаними. Тим не менш, за своєю методологією філософія релігії ближче до історії та соціології, ніж до теології.

В емпіричній традиції сучасної філософії релігійні пошуки часто розглядаються поза сферою знання. У філософії XX століття помітно менше філософів, що серйозно займалися питаннями богослов'я.

Математика використовує дуже специфічні і строгі методи доведення, які філософи іноді намагаються наслідувати. Більшість філософських творів написано прозою і зазвичай не досягає рівня математичної чіткості. Як наслідок, математики не часто погоджуються з висновками філософів, у свою чергу філософи не часто погоджуються з результатами математиків, як і з їхніми методами.

Філософія математики — розділ у складі філософії науки, але математика має особливий стосунок до філософії: логіка вважається розділом філософії і математика є парадигмальним прикладом логіки. Наприкінці XIX — початку XX століть логіка здійснила величезний прорив у розвитку, і чиста математика, як доводилося, зводиться до логіки. У

свою чергу, використання формальної логіки у філософії на кшталт використання математики в науці.

## Лекція 2.2. Канонічні джерела, провідні ідеї та напрями філософської думки Стародавньої Індії

ПЛАН

2.2.1. Канонічні джерела філософської думки Стародавньої Індії.
2.2.2. Провідні ідеї та напрями філософської думки Стародавньої Індії.
2.2.3. Філософські системи Стародавньої Індії.

### 2.2.1. Канонічні джерела філософської думки Стародавньої Індії

Вже у П тисячолітті до Р. Х. на території Індії склались дрібні державні утворення. Староіндійське суспільство мало кастовий характер. Світоглядом цього суспільства була міфологія, викладена у "Ведах" - збірниках міфів. Зародки філософського мислення Індії сягають у глибоку давнину (середина І тис.до Р. Х.).

Проте, варто звернути увагу на такий факт: давньосхідна та давньогрецька філософії виникають практично одночасно, але існує давня традиція починати історію філософії саме зі Сходу. Чим це можна пояснити?

По-перше, тим, що східна філософія була значно тісніше переплетена із іншими сферами життя та духовної діяльності суспільства - із міфологією, релігією, магією, певним традиціями та обрядами; звертаючись до перших кроків давньосхідної філософської думки, ми знаходимо її у процесі формування, що дозволяє краще зрозуміти природу філософської рефлексії.

По-друге, філософська думка Стародавнього Сходу спиралась, як вже вказувалося, на деякі попередні традиційні тексти та канонічні духовні джерела, і в цьому сенсі вона сягала своїм корінням значно далі, ніж антична. Тобто, тут ми маємо можливість "зазирнути" у досить віддалені глибини людської ментальності, побачити якісь первинні зародки людської ірраціональност1. Відомо, що найдавнішими цивілізаціями, дослідженими сьогодні наукою, були Шумер та Стародавній Єгипет; знайомство з їх духовною спадщиною дозволяє стверджувати, що саме тут вже були присутні деякі найперші філософеми, тобто зародки майбутніх філософських ідей та концепцій.

Зокрема, в Шумері вже існувала перша відома нам універсальна класифікація світових стихій (небо, гроза, вода, земля), у відповідність яким були поставлені боги, властивості людини та характеристики держави. Окрім того, знаменитий епос про шумерського царя Пльгамеша чи не вперше з надзвичайною гостротою та емоційністю змальовує почуття людини·, яка раптом просякнулася думкою про неминучість смерті.

У Стародавньому Єгипті важливу роль відігравав міф про Осиріса - бога, що вмирав та воскресав, а також існували уявлення про неодномірність людського єства.

Проте, як вже було сказано, це були лише перші паростки філософської думки.

Значно далі вона пішла в Стародавній Індії та Стародавньому Китаї.

Канонічним духовним джерелом Стародавньої Індії є "Веди " (із їх назвою споріднено наше слово "відати", "знати"), записані на листях пальми приблизно за 1, 5 тис. років до Р. Х. До "Вед" входять міфи, розповіді про предків, богів, гімни, заклинання і т. ін. Сюди входять також і певні тлумачення давніх світоглядних уявлень.

З філософського погляду, найцікавішими є тексти під назвою " Упанішади" (від слова "сидіти поруч"; мається на увазі - поруч з учителем, тобто це тексти - пояснення таємних знань, що м1стяться в основних текстах " Вед" - самхітах).

Таким чином, вже у найдавніших духовних джерелах Стародавньої Індії йдеться про фундаментальні моральні ідеї: про певне осмислення становища людини у світі, про різні шляхи звільнення від кармічних законів долі, найкращим з яких є шлях дійового самовдосконалення. В цілому, тут роздуми про людину превалюють над роздумами про світ, а людське "Я" стає ключем до пояснення природи.

Виникненню філософських шкіл Стародавньої Індії передували впливові духовні рухи, які містили певні філософсько-світоглядні ідеї і були спрямовані на одне: на звільнення людини від нескінченних перевтілень-блукань душі і досягнення нею стану "мокші" - повного блаженстпва.

### 2.2.2. Провідні ідеї та напрями філософської думки Стародавноьї Індії

До провідних рухів належали джайнізм, йога та буддизм.

Джайнізм (від слова "джіна " - переможець) закликав людину підпорядкувати своє життя суворим аскетичним регламентаціям. Якщо людина здатна це витримати та ще й не заподіяти шкоди жодній істоті, вона ставала переможцем карми.

Йога також ставила перед людиною подібну мету, але шляхом її досягнення вважала впорядкування (це один із перекладів слова "йога "), гармонізацію фізичного, психічного та духовного станів людини. Відомо, що в цій справі йоги досягали і досягають вражаючих результатів. Значним досягненням йоги (засновник - Патанджалі) була спроба дослідити людину як систему -"мікрокосмос «, що складається з чотирьох підсистем: "мінерало-людини» «рослино-людини ", "тварино-людини " і "людино-людини ", ідея - синтез у вищій підсистемі - "людино-людині ". Це була одна з перших спроб філософського обгрунтування розуміння людини як саморухливої· та самоорганізованої системи.

Але найважливішим з погляду розвитку філософської думки постає буддизм.

За переказами, його засновником був принц Гаутама Сіддхартха (563-483 рр. до Р. Х.).

Життя Гаутами настільки оповите легендами, що про нього майже немає реальних відомостей. Більш-менш достовірним є те, що захищений з дитинства від життєвих прикрощів та негараздів, він був вражений випадково побаченими фактами людського старіння і смерті.

Пройшовши через сповідування різних етичних учень, Гаутама врешті-решт сів під сандаловим деревом, давши собі слово не зрушити з місця доти, доки не знайде відповіді на основні питання життя. Тут на нього найшло просвітлення, і він став Буддою (просвітленим, знаючим), проголосивши учням чотири основні ("діамантові ") істини.

Людина, яка здатна пройти вказаним шляхом, стає Буддою і досягає стану "нірвани" - повного припинення будь-яких хвилювань та розчинення у невимовній початковій тиші світу.

### 2.2.3. Філософські системи Стародавньої Індії

Серед філософських шкіл Стародавньої Індії провідне місце належало школі санкх 'я (обчислення, точне знання).

На першому плані в судженнях школи - питання про вищу сутність світу, з яких складається світобудова та на котрі повинна орієнтуватися людина у своїх діях. Таких сутностей дві:

- "пракріті ", або "прадхана " (природа)
- та "пуруша " (свідомість, споглядання).

Обидві ці сутності вічні, але породжують світ лише у взаємодії, оскільки ніби складають разом свої можливості і переваги. Зв'язок між "пракріті" та "пурушею" нагадує союз сліпого та кульгавого: "перший переносив на спині другого, а той вказував йому дорогу. Так само пуруша (чиста душа) не здатний діяти сам по собі, а нібито втягується в активність матерії (пракріті), залишаючись насправді зовсім не порушеним нею".

Існували і такі філософські системи як червака-локаята (заперечення існування Бога), ньяя (в центрі уваги питання логіки та пізнання ) вайшешіка (школа своєрідного атомізму) до самозаглиблення та подолання карми.

Школу чарвака-локаята (засновник Бріхаспаті, VII-VI ст. до Р. Х.) відносять до натуралістичних: її прихильники вважають, що "не існує ні бога, ні визволення (від карми), ні дхарми, ні недхарми, а також немає винагороди за благочинне життя ".

Представники школи визнавали існування лише того, що можна сприйняти чуттям ("лока"), а все існуюче вважали лише поєднанням чотирьох елементів: землі, води, повітря та вогню. Поєднанням зазначених елементів вони пояснювали людину з її якостями, навіть - людську душу: " ... як від змішування частин напоїв виникає сп'яніння, так із поєднанням землі та, інших елементів виникають тіло і "Я" (атмата). Зі смертю людини елементи роз'єднуються і зникає те, що називають душею.

Отже, потойбічного світу і життя не існує.

Слід насолоджуватись єдиним - земним життям.

Але найбільшою насолодою деякі представники "черваки-локаяти" вважали вміння уникати страждань.

Питання логіки та пізнання перебували в центрі уваги школи ньяя (засновник Готама, III ст. до Р. Х.).

Тут докладно розглядали основи та засоби пізнання, форми умовиводів, ознаки достовірності знань та ін. Засоби пізнання поділяли на чотири види: сприйняття, виведення, аналогія та усне свідчення.

Деякі твердження школи вайшешіка (засновник Канада, VIV ст. до Р. Х.) дають підстави вважати її школою своєрідного атомізму.

Отже, філософські школи та духовні рухи Стародавньої Індії мали в колі своїх міркувань найважливіші світоглядні проблеми: початок буття, будова світу, особливості людини, роль і зміст людського пізнання.

Водночас досить очевидно, що превалює у цій проблематиці пошук шляхів людського звільнення від невблаганних імперативів життя, хоча звільнення це розуміли значною мірою як подолання людської окремішності та індивідуального протистояння загальному.

## Лекція 2.3. Канонічні джерела, провідні ідеї та напрями філософської думки Стародавнього Китаю

ПЛАН

2.3.1. Канонічні джерела філософської думки Стародавнього Китаю.
2.3.2. Провідні ідеї та напрями філософської думки Стародавнього Китаю.
2.3.3. Інші філософські школи Стародавнього Китаю.

### 2.3.1. Канонічні джерела філософської думки Стародавнього Китаю

Духовним каноном життя Стародавнього Китаю є так зване «П'ятикнижжя» ("У-цзінь ").

У "П'ятикнижжі'' в образно-міфологічній формі подано найфундаментальніші складники давньокитайського світобачення.

В одній із версій, що мала важливе значення для китайської культури, світ утворив першопредок Пань-Гу, який, відділив Небо від Землі. На Небі запанували ідеальні закони буття, на Землі навпаки - панують стихійність і випадковість.

Китайська держава - це "Серединне царство ", тобто людина і держава поєднують у собі властивості як Неба, так і Землі. Тому перед людиною відкривається можливість вибору між двома типами поведінки.

Все на світі є результатом взаємодії двох протилежних початків буття - Інь і Янь, де Інь уособлює темний, вологий, пасивний (жіночий) початок буття, а Янь - світлий, сухий, активний (чоловічий).

Внаслідок взаємодії Інь та Янь утворюють 5 світових стихій: вогонь, воду, землю, дерево та метал.

Може здатися, що перелік названих стихій не відповідає єдиному вихідному принципові їх виділення, але в такому разі засоби людської дії - дерево та метал - вписано у процеси, а це означає, що людину розглядають як органічну частину Космосу.

Давньокитайська філософія порівняно з давньоіндійською виглядає стрункішою, деталізованішою (аж до нумерології та побудови вичерпних систем комбінаторики подвійних символічних елементів світобудови) та більше зануреною у глибину суперечливого, парадоксального мислення.

### 2.3.2. Провідні ідеї та напрями філософської думки Стародавнього Китаю

Серед усіх філософських шкіл Стародавнього Китаю (а таких давні джерела налічували до ста, хоча конкретно називали лише шість) найважливішими були дві, до розгляду ідей яких ми і звернемося.

Конфуціанство заснував Кан-фу-цзи, або Конфуцій (551 -479 рр. до Р. Х.). Це була школа соціально-етичиого спрямування, тобто на першому плані тут - проблеми людських стосунків та норм людської поведінки. Конфуцієві приписують визначення людини як істоти, котра у своїх діях керується внутрішніми _ мотивами.

Водночас вирішальну роль у людському житті відіграє закон (або повеління) Неба. Людина повинна навчитися сприймати й розуміти цей закон і вибудовувати свою поведінку відповідно до волі Неба. Якщо людина спроможна це робити, вона постає як "шляхетна " - цзюнь-цзи, тобто така, у душі якої діє доброчинність.

Отже, шляхетна людина у своїх діях має певні життєві принципи, серед яких обов 'язковими є: "жень " - людинолюбство; "сяо " - повага до батьків (старших); "лі" - виконання ритуалів. Виконаиня ритуалів передбачало дотримуватися обов'язкових норм та правил спілкування.

Шляхетній людині протистоїть низька людина, яка не має внутрішніх переконань, а діє під впливом юрби або безпосередніх життєвих потреб: "Шляхетний муж дбає про обов 'язок, а низька людина - про зиск" .

На запитання, чи можна одним лише реченням виразити правило, якого треба дотримуватися усе життя, - учитель відповів: "Людино! Чого не бажаєш собі, того не роби й іншому".

Велику увагу Конфуцій приділяв проблемам суспільного та державного життя. Держава і родина в аспекті взаємин між людьми були для нього неподільні. А вихідним принципом організації суспільного життя він вважав шанування традицій. І про себе він казав: "Я наслідую старовину, а не вигадую, вірю у старовину та полюбляю її».

Найпершою умовою щасливого життя у державі Конфуцій вважав дотримання принципу "виправлення імен": "Правитель завжди буде правителем, слуга - слугою, батько - батьком, а син - сином". Сьогодні ми могли б передати цей принцип висловом: кожен повинен займатися тією справою, для якої його призначила суспільна роль. Порушення цього принципу, за Конфуцієм, веде до безладдя. У П ст. до Р.Х. вчення Конфуція було канонізоване й донині відіграє важливу роль у духовній культурі Китаю.

Іншу важливу школу Стародавнього Китаю заснував Лао-Цзи (VI-V ст. до Р. Х.) - майже легендарна особа, бо про нього немає достовірних відомостей.

У цій школі на першому плані стояли ідеї світобудови; людину з її діями виведено з космічних законів. Вихідне поняття школи "дао " (звідси - і назва школи) не має однозначного визначення.

У трактаті "Дао-де-дзин" його пояснено так: "Дао, яке можна виразити словами, не є стале дао. Ім'я, яке можна назвати, не є стале ім 'я. Лише те, що не має імені, може бути початком неба і землі ... Дао породжує єдине.

Єдине породжує два початки. Двоє породжують третє. Третє породжує усе, що існує ... ". Звичайно ці рядки коментують так: під "дао" розуміється єдиний і універсальний початок буття. Якщо це так, то саме "дао" не може мати ніякого визначення, адже визначення є лише там, де є межа і відмінність. Якщо є межа, то "дао" буде обмеженим і не зможе породжувати все без винятку; якщо є відмінність, то "дао" буде змінним і втратить якість універсального єдиного.

Тому "перше дао" є єдність Інь та Янь. Інь та Янь - два протилежні початки всього, що існує.

Інь уособлює собою страждальне, пасивне, вологе, темне - загалом жіноче начало.

Янь, відповідно, - активне, ділове, сухе, світле, тобто чоловіче начало.

Їх об'єднання дає частину "ці" - щось на зразок атома. Якщо в ній переважає Інь, вона зветься Інь-ці, якщо Янь - Янь-ці. Взаємодія Інь-ці та Янь-ці утворює уже згадані п'ять стихій: вогонь, воду, землю, дерево та метал. Названі елементи, або стихії, утворюють усе існуюче.

Конкретні виявлення "дао" в речах та процесах позначають як "де", котре, як уже згадано, у людській поведінці постає у вигляді доброчесності. Життєве завдання людини - осягнути "дао" (своє і космічне) і йти за ним. Із

вихідного розуміння "дао" випливає також даоський принцип недіяння як першої якості мудреця: "Не виходячи за браму, можна знати про справи Піднебесної.

Не виходячи з вікна, можна бачити природне дао. Чим далі йдеш, тим менше пізнаєш. Тому велемудрий (мудрець) не шукає знань, але пізнає усе; не виставляє себе на оглядання, але всім відомий; не діє, але досягає успіху ". У державних справах Лао-цзи також віддавав перевагу зменшенню активності. Він вважав, що маленькі держави з нечисленним та недійовим населенням житимуть стабільним, урівноваженим життям.

Просвітництво та виконання ритуалів він вважав ознаками розбрату, незадоволення і занепаду держав. Звідси випливає мотив протистояння даосизму та конфуціанства в культурній історії Китаю. Але ці великі школи радше розвивали свої ідеї як взаємовпливами, так і своїми дискусіями.

### 2.3.3. Інші філософські школи Стародавнього Китаю

Крім конфуціанства і даосизму у філософії Китаю існували й інші течії - моїсти, легісти (законники), натурфілософи та ін. Вони значно відрізнялись у поглядах на суспільство і суспільні відносини.

Моїзм — давньокитайська філософська школа, яка розробляла програму удосконалення суспільства через знання. Засновник філософської школи — давньокитайський мислитель Мо-цзи.

У V–III ст. до н. е. моїзм становив серйозну конкуренцію конфуціанству як панівної ідеології Китаю.

Мо-цзи вважав конфуціанські обряди та церемонії марнотратством казенних коштів і закликав до особистої покірності волі небес.

Якщо Конфуцій проводив розходження між любов'ю до родини і батькам і любов'ю до інших ближніх, Мо-цзи закликав однаково любити всіх без відмінності. Зразком вірності принципу всезагальної любові моїсти вважали Великого Юя — легендарного правителя давнини, який приборкав потоп. Всупереч конфуціанству стверджувалося, що передвизначень волі не існує. Мо-цзи виступав проти загарбницьких війн, проповідував мир між державами. Моїсти розробляли логіку та теорію пізнання. Стверджували об'єктивне існування речей поза нашою свідомістю. Знання — результат зусиль наших почуттів і мислення.

З розгорнутою критикою моїзму виступив конфуціанець Мен-цзи.

Одним з важливих джерел для вивчення поглядів моїстів на проблеми пізнання та перевірку істинності міркувань є розділ «Сяоцюй» («Малий вибір») твору «Мо-цзи».

Представники легізму (законники) вважали, що державна влада має здійснюватися на основі законів, перед якими всі рівні. Життя суспільства теж повинні регламентувати закони держави, а не моральні норми. Видатні політичні діячі, зокрема законодавці-практики і законники Лі Куй, У Ці, Шан Ян

і Хань Фей-цзи, загинули в боротьбі з прибічниками традиційного управління державою.

**Легізм** (лат. legis — закон) — давньокитайське етико-політичне вчення, згідно з яким управління людиною, суспільством і державою необхідно здійснювати на основі суворих законів, а не норм моралі.

На думку одного з представників цієї школи Хань Фей-цзи (280—233 до н. е.), дао є загальним законом, знання якого сприяє пізнанню й освоєнню речей. Природні закони він називав лі. Однак суспільство має жити за специфічними законами (фа), які допомагають розрізняти добро і зло. їх встановлюють люди, змінюючи зі зміною їхніх умов життя. Згідно з цією точкою зору мораль залежить не від неба, не від вродженої природи людини, а від закону фа.

Це означає, що як форма суспільної свідомості вона є похідною правової форми суспільної свідомості.

Хань Фей-цзи стверджував, що люди від природи є злими, подолати суперечності між ними можна лише за допомогою сили справедливих і суворих законів. Засновану на законі (юридичну) рівність він протиставляв рівності, яка спирається на конфуціанські (людинолюбні, гуманістичні) принципи, доводив, що для управління державою вони є несправедливими і непридатними. В управлінні державою Хань Фей-цзи обстоював принцип "ціль виправдовує засоби" (згодом його названо принципом Макіавеллі), що дало підґрунтя деяким дослідникам вважати моральне вчення легізму антигуманним, у якому жорстокість доведена до краю, а милосердя зведено нанівець.

Таких засад дотримувався імператор Китаю Цінь Ші-хуанді (259—210 до н. е.), який силою та нещадним придушенням інакодумців досягнув на деякий час і однодумності, і політичної стабільності. Проте цей режим зазнав краху, а разом з ним була дискредитована й концепція легізму. Щоправда, окремі її мотиви стосовно політики та управління перейняло конфуціанство.

З історичними змінами в суспільних структурах виявилася неадекватність існуючого найменування речей. У багатої живильної епохи середовищі розквіту ста шкіл виник напрямок думки, що орієнтується на рішення проблем мовного вираження дійсності. Зрозуміло, що цей напрямок був стимульований також розвитком абстрактного мислення в Китаї тієї епохи. Школа імен досліджувала відносини речей і саме вираження цих відносин, а потім відповідність суджень і найменувань.

Хуей Ши (350-260 до н.е.) був головним представником тих, хто звертав увагу на значну неадекватність чисто зовнішніх характеристик речей, тому що кожне найменування, що відбиває характер речі, відбувається при порівнянні її з іншими речами. Від добутків Хуей Ши збереглися лише фрагменти, включені в книгу Чжуан-Цзи. Усвідомлення відносин між окремими предметами визначено їхньою онтологічною єдністю: «Коли досить тотожні

речі відрізняються від речей, з якими вони мало тотожні, це називається тотожністю різного. Однак всі речі зрештою й тотожні й різні, що називається великою тотожністю різного».

Гунсунь Місяців (284-259 до н.е.) досліджував питання правильності найменування речей, як можна укласти із трактатів, що збереглися в книзі Гунсунь Місяців-Цзи.

Філософи школи імен звернули увагу на необхідність пояснення найменування речей з них же самих, на неточність чисто зовнішнього найменування речей лише по окремих почуттєвих знаках. З інших філософів цієї школи можна назвати Інь Вэнь-Цзи й Ден Си-цзи; останній точно сформулював мету школи імен: «Істина, що відкривається дослідженням імен, є вищою істиною. Імена, відкриті істиною, є загальними - іменами. Коли ці два способи взаємно з'єднуються й доповнюються, людина знаходить речі і їхні імена».

Питання для самоконтролю

1. У чому полягають спільні риси давньоіндійської філософії? Поясніть їхню сутність.
2. Чому буддизм, джайнізм та школу чарвака – локаути відносять до неортодоксальних шкіл?
3. У чому полягають спільні риси давньокитайської філософії? Поясніть їхню сутність.
4. Які принципові відмінності між найвпливовішими течіями давньокитайської філософії, конфуціанством і даосизмом?
5. «О нещастя! Воно є опорою щастя. О щастя! У ньому причаїлося нещастя». Кому належить це висловлювання? Як ви його розумієте? Яким чином воно пов’язане з філософськими поглядами його автора?
6. "Правитель завжди буде правителем, слуга - слугою, батько - батьком, а син - сином". Кому належить це висловлювання? Як ви його розумієте? Яким чином воно пов’язане з філософськими поглядами його автора?
7. Порівняйте давньоіндійську та давньокитайську філософії. Що в них спільного та відмінного?
8. Даоська філософія стверджує: “Чим далі йдеш, тим менше пізнаєш. Тому мудрець не шукає знань…”. Чи поділяєте ви таку позицію? Чому?

## Тема 3. Антична філософія

## Лекція 3.1. Антична філософія періоду ранньої класики

ПЛАН

3.1.1. Періодизація Античної філософії.
3.1.2. Мілетська школа.
3.1.3. Ефеська школа.
3.1.4. Школа піфагорійців.
3.1.5. Елейська школа.
3.1.6. Школа еволюціонізму.
3.1.7. Школа ноології.
3.1.8. Школа атомізму.

### 3.1.1. Періодизація Античної філософії

Давайте розглянемо сукупність філософських учень, що розвивалися в давньогрецькому (з кінця VII ст. до н. е. до початку VI ст. н. е.) і пізніше в давньоримському (з II ст. до н. е. до початку VI ст. н. е.) суспільствах.

Це так звана антична філософія (від лат. antiguus – давнина, старовина). Саме тут виробляються стиль філософствування та проблематика, які визначили подальший розвиток любомудрості на Європейському континенті. Філософія античного світу виростає з міфології та епосу греків, що позначилося на її розвитку.

Основні характерні риси цієї філософії такі: – наявність у ній значної кількості міфологічних та епічних образів; – присутність елементів антропоморфізму (наділення предметів і явищ природи зовнішністю і фізичними властивостями людини); – наївний пантеїзм, тобто ототожнення богів із силами природи; – пов’язування природних процесів із моральною проблематикою й оцінювання їх у категоріях «добра», «зла», «справедливості», «блага» та ін.; – пошуки начала всього існуючого, що пізніше в новоєвропейській філософії постане як проблема субстанції. У розвитку античної філософії вирізняються три основних етапи.

Перший етап охоплює VII–V ст. до н. е. Його називають досократівським, натурфілософським, або ранньою класикою. У центрі уваги філософів того етапу стояли проблеми фізики (природи), Космосу, Всесвіту.

Другий етап – класичний, або висока класика. Він охоплює V–IV ст. до н. е. У цей період відбувається антропологічний поворот.

Третій етап у розвитку античної філософії (кінець IV ст. до н. е. – початок VI ст. н. е.) – пізня класика, або римсько-еллінський період, – завершальний етап античної філософії. До нього, у свою чергу, входять такі періоди: елліністична філософія (IV– I ст. до н. е.), олександрійська філософія (I ст. до н. е. – початок VI ст.), давньоримська філософія (II ст. до н. е. – VI ст.).

Для цього етапу характерним є не стільки висування нових ідей, скільки осмислення, уточнення, коментування ідей і вчень, створених мислителями попередніх періодів. Крім того, якщо на двох перших етапах розвитку поняття античної філософії збігається з поняттям давньогрецької філософії, то на третьому етапі розвитку сюди додалися й філософські досягнення інших, культурно споріднених з Грецією регіонів.

Розглянемо названі етапи розвитку античної філософії докладніше.

Натурфілософський період (рання класика). Антична філософія розпочинається з появи натурфілософських ідей, тобто з філософського осмислення природи. Грецькою мовою слово «природа» звучить як «фізис», тому таку філософію називали фізичною, а філософів цього періоду – фізиками. Вони інтуїтивно формували субстанціональну модель світу за допомогою з'ясування першопричини всього сущого як основи, сутності.

### 3.1.2. Мілетська школа

Біля джерел формування натурфілософії стояла мілетська школа (місто Мілет, Мала Азія, VII ст. до н. е.).

Мілетській філософській школі тоді вперше свідомо поставлено питання про першооснови всього, що існує у світі. І хоча окремі представники мілетської школи вирішували це питання по-різному (Фалес вважав першоосновою всього сущого воду, Анаксимен – повітря, Анаксимандр – апейрон), проте їх погляди мають спільне: основу світу вони вбачали у певному матеріальному становищі.

Це перша грецька філософська школа, стихійно схильна до матеріалізму. Стихійний матеріалізм мілетських філософів став результатом переборення старих релігійно-міфологічних уявлень про світ. На основне питання про першопричину світу філософи-мілетці давали на відміну від усіх міфологічних концепцій цілком матеріалістичну відповідь.

Так, один із перших давньогрецьких мислителів Фалес (близько 624–547 рр. до н. е.) вважав, що джерелом, початком усього існуючого є вода. Усі речі, люди, а також боги виникають із води. «Усе з води, і все у воду» – так звучала основна теза філософа. Океан є батьком усіх речей у світі. Вода перебуває в усіх речах, і навіть Сонце та небесні тіла живляться випарами води. Ставлячи питання про воду як про єдину основу світу і початок усього сущого, Фалес тим самим вирішував питання й про сутність світу, про те, що пізніше філософи стали називати субстанцією. Стихійний характер матеріалізму у Фалеса виявляється у гілозоїзмі, тобто у твердженні, що вся природа є одухотвореною. Фалесу приписують, наприклад, вислів, що «магніт притягує залізо, тому що до нього магніт відчуває симпатію». За Фалесом, між живою та неживою природою немає суттєвої різниці.

Для другого представника мілетської школи Анаксимандра (близько 610– 546 рр. до н. е.), учня Фалеса, першопочатком, основою всього сущого є

апейрон. Свій апейрон Анаксимандр характеризує як безмежну, невизначену основу не тільки у просторовому, а й у часовому відношенні. Апейрон нескінченний, безсмертний, активний і перебуває у постійному русі. Будучи початком космосу, апейрон виділяє із себе протилежності: вологе і сухе, холодне і тепле. Їхні комбінації дають у підсумку землю (сухе і холодне), воду (вологе і холодне), повітря (вологе і гаряче) і вогонь (сухе і гаряче). У космосі існує свій порядок, не створений богами. Анаксимандру належить також версія про походження життя. Він уважав, що життя виникло на межі моря і суші з мулу під впливом небесного вогню. Перші живі істоти спочатку жили у морі, а потім перебралися на сушу. Згодом у процесі розвитку від тварин виникла й людина. У 547–546 рр. до н. е. Анаксимандр оприлюднив перший науковий трактат у Стародавній Греції – «Про природу», який поклав початок багатьом однойменним творам філософів Стародавньої Греції.

Наступним видатним мілетським філософом був Анаксимен (585– 525 рр. до н. е.) – учень і послідовник Анаксимандра. Як і його попередники, Анаксимен уважав першоосновою світу певний вид матерії. Такою матерією він називав безмежне, безкінечне повітря, що має невизначену форму. Проголошуючи повітря початком усього сущого, Анаксимен стверджував, що з повітря все виникає і до повітря все повертається. Розрідження повітря призводить до виникнення вогню, а згущення породжує вітри – хмари – воду – землю – каміння. Згущення і розрідження повітря розуміються тут як основні, взаємно протилежні процеси, які беруть участь у створенні різноманітних станів матерії. Таким чином, на думку представників мілетської школи, речі є чимось тимчасовим, вони виникають і зникають, а їх основа є вічною, що існує завжди. Діячі мілетської школи висловлювали продуктивні ідеї і у сфері інших питань. Фалес, наприклад, був видатним математиком та астрономом, а Анаксимен – відомим астрономом та метеорологом. І все ж головне їх надбання – розроблення ідеї про світобудову, таке розроблення, що виявляє рух людської думки від конкретного через абстрактне до поглибленого усвідомлення реальності.

### 3.1.3. Ефеська школа

У Стародавній Греції славився Ефес – значний торговий, політичний та культурний центр. Тут приблизно у другій половині VI ст. до н. е. виникає сильна філософська школа, пов’язана з ім’ям філософа Геракліта з Ефесу (540–483 рр. до н. е.). Знайомий, очевидно, з багатьма поглядами мілетських філософів, Геракліт усе ж стверджував, що він «не був нічиїм слухачем», «а сам від себе навчився».

Основний твір Геракліта має назву «Про природу». Від цього твору збереглося близько 130 фрагментів. На відміну від попередників Геракліт вважав, що основою всього сущого є вогонь. Усе виникає з вогню і у вогонь перетворюється. «Світ єдиний з усього, – твердив Геракліт, – не створений

ніким із богів і ніким із людей, а був, є й буде вічно живим вогнем, що закономірно спалахує і закономірно згасає». У цих словах – ідея про мінливий, минущий характер усього існуючого.

Стихійний матеріалізм Геракліта поєднується з наївною діалектикою. Йому належить відомий принцип «Усе тече, усе змінюється» (панта реї). Постійні зміни та постійний розвиток Геракліт пояснював різними способами їх дії: «Одне й те саме є живим і мертвим, що не спить і спить, молодим і старим, бо все, що змінилось, стає іншим, а інше – змінившись, стає таким». Усе рухається у боротьбі протилежностей: тільки хвороба змушує людину визнавати здоров'я приємним, тільки після втоми людина радіє відпочинку. На думку Геракліта, якщо зникнуть суперечності, то зникне рух, а якщо зникне рух, то зникне все. Постійний хід розвитку він порівнював із течією річки, в яку не можна ввійти двічі. Рух – це життя. Ось чому Геракліта вважають одним із засновників наївної діалектики.

Одним із перших Геракліт звернув увагу і на характер людського пізнання. Пізнання, відповідно до його поглядів, прагне осягнути сутність речей, тобто Логос. Хто його не розуміє, говорив Геракліт, той не може зрозуміти нічого в розвитку світу.

Значну увагу він приділяв відмінності «багатознання» від справжньої мудрості. Єдиною мудрістю, за Гераклітом, є «знання думки, яка всюди всім керує». Гераклітова філософія вважається вершиною інтуїтивно-діалектичного розуміння світу, природи людини.

### 3.1.4. Школа піфагорійців

Наступною відомою філософською школою, що існувала в західній частині Великої Греції, тобто в Південній Італії, є школа піфагорійців. Її засновником був Піфагор (близько 580– 500 рр. до н. е.), який, за відомостями Діогена Лаертського, написав три книги: «Про виховання», «Про справи общини» та «Про природу». Як конструктор нових понять Піфагор вважається першим, хто вживає поняття «філософ», «філософія».

Значну увагу Піфагор та його учні приділяли розвитку математики, щоправда, не в сучасному її розумінні. Якщо в сучасних умовах математика – це наука, то для піфагорійців – це мистецтво. Але, незважаючи на особливе сприйняття математики, внесок піфагорійців у розвиток математики не піддається сумніву.

Справедливо стверджувати, що піфагорійці заклали основи теорії чисел і принципи арифметики.

Джерелом і першоосновою світу для Піфагора є не та чи інша природна речовина, а кількісне відношення – число. Воно володіє речами, моральними та духовними якостями. «Земний порядок, – стверджував він, – має відповідати небесному». Підґрунтям світу є числа, які і створюють космічний порядок. Одиниця – основа всього, лінії створює двійка, поверхні – трійка, а

тіла – четвірка. Числа виступають як самостійні сутності.

Священною декадою є число 10, бо це подоба Всесвіту з десятьма небесними сферами і десятьма світилами. Таким чином, на відміну від попередніх філософів, які звертали увагу на якісний бік речей, Піфагор стверджував, що якість пов'язана з кількістю, і констатував, що «число володіє речами». Інтерес, з яким Піфагор та його послідовники вивчали характер чисел та відносини між ними, привів їх до певної абсолютизації чисел, містики чисел.

Піфагорійці вважали, що числа – це фундамент світу, реальна сутність речей, що все існуюче реально є таким у силу певних, у кожному випадку дуже конкретних числових показників. А той чи інший предмет виконує своє призначення лише тому, що кількість у ньому співвіднесена саме так, а не інакше. Якщо змінити числові показники – буде інший предмет. Виходило, що число є першоосновою всього сущого.

У чому ж тут помилка? Помилка у тому, що піфагорійці однобічно перебільшували, абсолютизували важливий бік процесу пізнання – вимірність об'єктів за допомогою чисел. Більше того, вони відривали абстрактні поняття – числа від людського мислення, вважаючи, що ідеї у формі чисел – справжня сутність усіх об'єктів.

Згідно з піфагорійським світорозумінням природа облаштована раціонально, усі явища відбуваються за точним і незмінним планом. Людський розум всесильний і здатний розкрити математичний план, що лежить в основі світу. Різноманітні фізичні явища мають тотожні математичні властивості (наприклад, місяць і м'яч мають спільні властивості, притаманні всім кулям). Отже, математичні співвідношення, які криються за зовнішньою різноманітністю, і являють собою сутність явищ. Піфагорійці говорили про складну будову людської душі. «Душа поділяється на три частини: розум, розсудок та пристрасть.

Розум і пристрасть є й в інших живих істотах, але розсудок – лише в людини. Влада душі поширюється від серця і до мозку: та її частина, яка знаходиться в серці, – це пристрасть, а та, яка в мозку, – розсудок і розум; струмені ж від них – наші почуття. Розумне є безсмертним, а все інше – смертне». Піфагор виділяв різні типи людей: одні займаються справами, інші розмірковують.

Фізична праця викликала у Піфагора зневагу, він вважав, що лише на шляху занять філософією можна врятуватися від кола перероджень. Знання істини є недосяжним за допомогою чуттєвого пізнання зовнішнього світу. Емпірики – раби матерії. Мислення є вищим за почуття: те, що опановано розумом, на багато разів вище того, що опановано за допомогою органів чуття.

Учення Піфагора розглядалося як таємниця, пізнати яку дозволялося лише обраним і розгадування якої суворо заборонялося.

### 3.1.5. Елейська школа

У VI ст. до н. е. у південно-італійському місті Елеї виникає ще одна філософська школа – елейська, послідовники якої звуться елеатами.

До представників елейської школи належать Парменід, Зенон Елейський, Мелісс та ін. Якщо у представників мілетської школи в основу світу покладалася матеріальна стихія (вода, вогонь та ін.), то філософи-елеати основу світу вбачали в неконкретному: не в речовині, а в початку, який позначається поняттям «буття». Увесь світ елеати поділяли на світ істинний та світ неістинний.

Істинним світом є буття, оскільки воно вічне і незмінне, завжди тотожне самому собі. Світ конкретних речей є неістинним буттям, адже речі постійно змінюються, сьогодні вони інші, ніж учора, а завтра й зовсім зникають.

Засновником елейської школи став Парменід (близько 540–480 рр. до н. е.). Свої погляди і філософські думки він викладав у віршах, де дуже часто використовувалися метафори та алегорії.

В основному своєму творі «Про природу» Парменід стверджував, що буття подібно нерухливій кулі, в якої немає ні минулого, ні майбутнього.

Для Парменіда буття не є мінливим вогнем, як у Геракліта, а є як би застиглим льодом, чимось завершеним.

Парменід (а після нього й інші представники елейської школи) повністю заперечував рух. Поняття розвитку в значенні, яке використовувалося представниками мілетської школи, а потім і Гераклітом, Парменід піддавав гострій критиці і називав пустим словом. Чому ж він відкидав розвиток і рух? Відповідь на це запитання випливає з його характеристики співвідношення буття і небуття: «Буття не породжується і не знищується. Якби воно породжувалось, то походило б із небуття, а це є абсурдним. Якщо ж припустити, що буття виникло з буття, то це припущення теж буде абсурдним, оскільки тоді слід визнати, що воно існувало до свого виникнення. Буття не має минулого і майбутнього, оскільки минуле – це те, чого вже немає, а майбутнє – це те, чого ще немає. Буття – вічне дійсне, яке не має початку і кінця». Звідси він констатував, що «суще існує, тому що буття є, тоді як нічого іншого немає».

Ці думки підштовхують до висновку: усе те, що не суще (у тому числі й рух), не існує. Іншими словами, існує тільки буття; небуття ж немає, а значить, не може бути переходу небуття в буття, тобто руху. Парменід також розвивав концепцію недосконалості людських відчуттів і, як наслідок, ненадійності чуттєвого пізнання.

Думка, заснована на чуттєвому сприйнятті, знайомить нас тільки з видимістю речей; до істини веде лише раціональне пізнання. Ніколи не слід сліпо довіряти чуттєвому сприйняттю.

Висновки Парменіда логічно обґрунтовував найбільш відомий його учень Зенон (близько 490–430 рр. до н. е.). Розвиваючи погляди вчителя, він підкреслював, що логічно неможливо уявляти множинність речей і

припущення руху – це призводить до суперечностей.

За принципами елейської школи Зенон розривав розуміння чуттєвого і раціонального пізнання. Істинним він визнавав тільки раціональне пізнання, а чуттєве пізнання вважав обмеженим, суперечливим.

Зенон здійснював спроби обґрунтувати відсутність руху взагалі. На його думку, якщо виходити одночасно з перервності і неперервності простору та часу, то рух є неможливим. Найбільш відомим викладенням елейського відкидання руху та незмінності буття є апорії (логічні ускладнення) Зенона, які доводили, що якщо припустити існування руху, то виникають суперечності, які не можна розв'язати. Найбільш відомі апорії Зенона проти можливості руху: «Ахіллес і черепаха», «Стріла» та ін. У своїх апоріях Зенон мав справу з діалектикою перервного і неперервного, скінченного і нескінченного і був переконаний, що й описувати рух слід у суперечливих поняттях, що й призводить до усвідомлення відсутності руху. Руху не існує, рух – це обман відчуттів.

### 3.1.6. Школа еволюціонізму

Сучасником Парменіда і Зенона був Емпедокл (близько 490–430 рр. до н. е.) – автор філософських поем, лікар, інженер, філософ. Він був засновником школи еволюціонізму. Емпедокл приймав як першооснови світу всі чотири традиційні стихії: землю, воду, повітря та вогонь. Ці першооснови у нього не переходять одна в одну, вони є пасивними. А тому, за Емпедоклом, джерелом Всесвіту є боротьба двох психічних начал: Любові і Ненависті. Любов – космічна причина єдності та добра. Ненависть – причина роздрібненості та зла. Емпедокл розвивав релігійно-етичне вчення на основі ідей безсмертя душі та морального очищення як засобу самовивільнення від реінкарнації (перероджень).

### 3.1.7. Школа ноології

Після Емпедокла утверджується оригінальна філософська школа ноології, або концепція всесвітнього розуму. Її розробив Анаксагор (близько 500–428 рр. до н. е.).

На противагу своїм попередникам, Анаксагор відкидав стихії як начала. Для нього первинними є всі без винятку стани речовини. Один з останніх представників елейської школи Мелісс довів нескінченність буття у просторі та часі, сформулював закон збереження буття, сутність якого він виразив у формулі «з нічого ніщо не виникає». Акме (від грец. – найвища точка, вершина) – стан особистості, який характеризується зрілістю її розвитку, досягненням найбільш високих показників у діяльності, творчості. Вважається, що цей період у житті людини припадає на вік від 30 до 50 років.

### 3.1.8. Школа атомізму

Важливе місце в античній філософії посідає найзріліша форма стародавнього матеріалізму – атомістичне вчення, створене Левкіппом та

Демокрітом.

Якщо про Левкіппа (близько 500–440 рр. до н. е.) – вчителя і друга Демокріта, відомо дуже мало, то про погляди Демокріта (близько 460–370 рр. до н. е.) збереглося багато відомостей і творів.

Демокріт за своє тривале життя здобув величезну кількість знань. Його твори – це нібито енциклопедія пізнання того часу.

Відомий історик філософії Діоген Лаертський наводив назви близько 70 творів Демокріта з різних галузей знань: фізики, етики, музики, математики, риторики, астрономії та ін. Широта, глибина, систематичність та цілісність його творів здобули повагу всіх видатних мислителів стародавніх Греції та Риму.

Точну характеристику основних принципів учення Демокріта про сутність світу знаходимо у Діогена Лаертського: «Початок всесвіту – суть атоми і порожнеча, усе інше лише вважається існуючим. Світи нескінченні і схильні до виникнення та зруйнування. Нічого не виникає із неіснуючого та нічого не руйнується в неіснуюче. Атоми також нескінченні за величиною і кількістю, вони вихором несуться по всесвіту і цим породжують складне – вогонь, воду, повітря, землю».

Демокріт вважав, що світ складається з атомів та порожнечі. Атом, на його думку, – це найменша частинка буття, вона неподільна, вічна і незмінна. Атоми розрізняються за величиною, формою, порядком розміщення. Вони вільно рухаються у порожнечі, а зіткнувшись, змінюють порядок руху. Причини руху атомісти не описують. Атоми самі по собі є без'якісними. На поверхні речей знаходяться більш легкі, летючі атоми. Вони «втягуються» при диханні нами, і завдяки органам чуття ми й маємо певні образи предметів і уявлення про них.

Демокріт був послідовним матеріалістом. Ця позиція особливо яскраво виражена в його розумінні душі. На його думку, усі живі істоти, у тому числі рослини, є одушевленими, але різною мірою. Душа складається з атомів, причому з атомів круглої форми. «Сонце і місяць складаються з таких самих тілець, як і душа, а душа і розум – одне й те саме».

Душа є смертною: покинувши тіло, атоми душі розсіюються у повітрі.

У поглядах на пізнання Демокріт був переконаний, що існують два види пізнання: чуттєве та раціональне, причому раціональне пізнання спирається на чуттєве. Останнє є необхідною передумовою мислення.

Однак чуттєве пізнання має свої межі. Там, де відчуття виявляються безсилими, на допомогу приходить розум. Саме розум спроможний усвідомити основу всього – атоми та порожнечу.

Отже, стародавньогрецька натурфілософія розвивалася динамічно, демонструючи при цьому деякі загальні закономірності руху людського мислення.

## Лекція 3.2. Антична філософія періоду високої класики

ПЛАН

3.2.1. Вчення софістів.

3.2.2. Сократ та його антропологічний поворот.

3.2.3. Філософське вчення Платона.

3.2.4. Вчення Аристотеля.

### 3.2.1. Вчення софістів

Висока класична доба античної філософії бере свій початок у другій половині V ст. до н. е.

У той час у багатьох полісах на зміну політичній владі старовинної аристократії і тиранії приходить влада рабовласницької демократії, в умовах якої вміння говорити, переконувати на народних зборах і в судах стає життєво важливим. Так і з'являються вчителі мудрості – софісти (від грец. sophistes – мудрість).

Пізніше софізмом стали називати філософський напрям, представники якого основну увагу приділяли не систематичному засвоєнню учнями знань, а вмінню використовувати їх у дискусіях.

Софісти змістили акценти філософських роздумів із проблематики Космосу на вивчення людини як члена суспільства та її життя.

Основні теми виступів софістів – етика, політика, риторика, мистецтво, релігія, виховання.

Софісти висунули ідею про те, що чесноти не даються людині від народження і не залежать від походження, а базуються на знанні. До найвідоміших представників софістів належать Протагор, Горгій, Гіппій, Продік, Антіфон, Фразімах, Крітій та ін.

Вихідний принцип софістів, сформульований Протагором (близько 481–411 рр. до н. е.), означав: «Людина – міра всіх речей». Те, що приносить людині задоволення, – добре, а те, що спричиняє страждання, – погане. Це положення тлумачилось у тому сенсі, що оскільки кожна людина є мірою всіх речей, а люди відрізняються один від одного, то й не існує об'єктивної істини і всі люди мають рацію. Як наслідок – заперечення об'єктивного добра і зла (етичний

релятивізм) та заперечення об’єктивності релігійних засад (релігійний релятивізм). Так, Горгій (близько 483–375 рр. до н. е.) вважав, що в теорії пізнання діють три тези.

Перша: нічого не існує.

Друга: коли щось й існує, пізнати його неможливо.

Третя: коли й можливо пізнати, то передати та пояснити іншому неможливо.

Однак софісти вчили не тільки риториці і філософії, а й займалися математикою, поезією, музикою, астрономією, дослідженням мови.

### 3.2.2. Сократ та його антропологічний поворот

Величезний вплив на античну і світову філософію справив Сократ (469–399 рр. до н. е.).

Він походив із бідної афінської сім’ї, жив і навчався в Афінах, а потім і сам учив у Афінах, де його слухали численні учні: Платон, Антисфен, Аристін, Евклід із Мегари.

Сократ критикував софістів за те, що «навчають мудрості за платню», стверджував, що є такі людські якості, які дані людині Богом і є священними: це краса, мудрість та ін. І непристойно, аморально торгувати ними.

Справжні погляди Сократа реконструювати дуже важко. Він ніколи не вважав себе мудрим. На думку Сократа, він лише філософ, який любить мудрість. Один із відомих його висловів «Знаю, що нічого не знаю» є насправді поясненням необхідності глибшого пізнання самого себе.

Своїм найважливішим завданням Сократ уважав «виховання людей», зміст якого він убачав у дискусіях і бесідах, а не в систематичному засвоєнні якихось знань.

Сократ не залишив ніяких рукописів. Його погляди викладено у працях Платона, Аристотеля. Будова світу, фізична природа речей, на його думку, непізнанні, пізнати можемо тільки самих себе.

Це розуміння предмета пізнання Сократ висловив формулою: «Пізнай самого себе».

Головне у знанні не теорія, а практика – мистецтво жити. Знання, за Сократом, є думка, поняття про загальне. У центрі філософії Сократа постають людина, її ставлення до родини, суспільства, законів і, що важливо, – до богів.

У бесідах та дискусіях Сократ звертав увагу на пізнання сутності доброчесності, а основними доброчесностями вважав він стриманість (як угамовувати пристрасті), мужність (як долати небезпеку) та справедливість (як дотримуватися божих та людських законів). Ці доброчесності людина здобуває шляхом пізнання та самопізнання. Головною гарантією досягнення

істинного знання (отож, і доброчесності) Сократ називав наявність у людини совісті («даймоніон»).

У бесідах, спорах та дискусіях Сократа формувався філософський метод, який назвали діалектикою (від грец. dialektike – вести бесіду, розмовляти).

Мета методу – досягти істини шляхом виявлення суперечностей у твердженнях супротивника за допомогою постановлення правильно підібраних питань.

Крім того, Сократ звертався до майєвтики (з грец. букв. – повивальне ремесло). Сутність даного методу Сократа полягає у встановленні істини, добуванні прихованого знання, начебто невідомого заздалегідь ані учневі, ані вчителеві. Сократ порівнював себе із повивальницею у тому сенсі, що хоча сам не може народити ідею, але допомагає народженню знання через діалогову систему спілкування, сприяє встановленню істини, що існує в неявному вигляді, через її «очищення» шляхом спеціально мистецьки сформульованих запитань про сутність тих чи інших (передусім соціальних) феноменів та ідей.

Сократ спробував досліджувати суспільство як складний соціальний організм. У нього зустрічається також перша спроба класифікувати форму правління державою.

Серед основних форм державного ладу він виділяв: монархію, тиранію, аристократію, плутократію та демократію.

Життя Сократа закінчилося трагічно. При черговій зміні влади в Афінах його звинуватили у тому, що він «не поважає богів, яких поважає місто, а вводить нові божества..., що розбещує молодь». Сократа визнано винним та засуджено до смертної кари. І хоча Сократ мав реальну можливість уникнути її шляхом втечі або відмови від своїх учень, усе ж таки він добровільно прийняв винесений йому вирок і випив чашку цикути (отрути).

Значення творчості Сократа («етичний раціоналізм») полягає перш за все у тому, що він активно сприяв зміщенню уваги філософії з теми природи (космосу) до теми людини (мікрокосму). У самої людині головну увагу філософ звернув на її душу і знання, взаємовідносини з іншими людьми та суспільством.

### 3.2.3. Філософське вчення Платона

Найвидатнішим із безпосередніх учнів Сократа був Платон (427–347 рр. до н. е.). Він походив з афінського аристократичного роду. Справжнє його ім’я – Аристокл, а Платон – прізвисько (від грец. platus – широкоплечий).

Платон був засновником філософської школи, відомої під назвою Академія.

Він – перший найвідоміший філософ, практично всі твори якого дійшли до нашого часу. Їх він писав у формі діалогу. Платон залишив велику філософську спадщину. Крім «Апології Сократа», «Законів», листів та епіграм,

Платон написав ще 34 твори у формі діалогів Сократа з ким-небудь із афінських громадян або учнів.

У чому ж сутність філософської концепції Платона? За переконаннями Платон – об'єктивний ідеаліст. Навколишній матеріальний світ, на його думку, є лише тінню й утворений від світу ідей, тобто матеріальний світ є вторинним.

Усі явища і речі матеріального світу виникають і гинуть (і тому не можуть стати справжніми або сущими), а ідеї є незмінними, нерухомими та вічними.

Багато уваги Платон приділяв і питанню класифікації ідей. Вище, ніж усі ідеї, на думку Платона, стоять ідеї краси і добра.

Найдокладніше вчення Платона про ідеї розроблено у його творах «Пір», «Закон», «Федон», «Федр».

Своєрідним є вчення Платона і про навколишній світ. Відкидаючи вчення про матеріальну сутність світу, філософ визнавав Космос єдиним, невічним, бо його було створено вищою істотою, яку Платон називав деміургом. Центром космосу є Земля, оточена планетами і нерухомими зірками. Небесні тіла Платон уважав одухотвореними істотами, богами.

На ідеалістичній онтології Платона ґрунтується і все його вчення про державу, людину та пізнання. Він уперше створив концепцію досконалої («ідеальної») держави.

У трактаті «Держава» Платон прагнув показати, яким має бути досконалий лад суспільства, яке виховання має бути у людей у такому суспільстві.

Проаналізувавши суспільне життя від давнини до часів, коли він жив, Платон дійшов висновку про те, що матеріальні умови існування, стимули та спілкування людей визначають ступінь свободи, необхідність поєднання їх узами дружби або ворожнечі.

Усі існуючі на основі цього держави є державами негативного типу: тимократія, олігархія, демократія, тиранія.

Платон протиставляв їм проєкт ідеальної держави, де влада має належати невеликій групі людей, очолюваній філософськи освіченим лідером; основним принципом ладу такої держави буде принцип справедливості, згідно з яким кожному громадянинові відводяться особливе заняття та особливе становище, що зумовить їх гармонійне поєднання.

У гносеології Платон заперечував чуттєве пізнання та його форми. На його погляд, раціональне породжує чуттєве. Він так класифікує знання: достовірні апріорні знання людині дано Богом; близькі до достовірного знання – це знання чисел і заснованих на числах науках; недостовірні знання – емпіричні знання, тобто знання, отримані на основі відчуттів.

Платон стверджував, що джерелом істинного знання є спогади безсмертної людської душі про те, що душа колись знала. Для істинного пізнання слід позбавитися відчуттів і, заглибившись у глибини своєї душі,

постаратися, аби вона згадала те, що знала раніше. Для цього необхідно спонукати душу до роздумів. Це може зробити таке враження або такі думки, що містять суперечність. Допоможе у цьому діалектика – метод зіставлення суперечливих тез.

Однак у Платона діалектика не обмежувалася лише зіставленням протилежностей. Він характеризував діалектику і як уміння запитувати та відповідати, і як здатність «розрізняти все за родами». Діалектиком буде той, «кому доступні докази сутності кожної речі».

Платон прагнув сформувати на основі знань людей нового типу, спроможних оновити державу. В основі програми навчання в Академії було переконання, що знання ушляхетнюють людей, а через них – суспільство і державу. Платон сам читав лекції, серед його слухачів були астрономи, математики, медики.

### 3.2.4. Вчення Аристотеля

Науково-теоретичний синтез попереднього розвитку античної філософії здійснено одним із найвидатніших учнів знаменитого Платона – Аристотелем, який став основоположником логіки, психології, політики та низки інших галузей знань.

Аристотель народився у 384 р. до н. е. у місті Стагирі (Македонія). Батько Нікомах – придворний лікар македонського царя Аміната II. Сімнадцяти років Аристотель під впливом чуток про Академію Платона залишає рідне місто та йде до Афін, де стає учнем Платона. В Академії Аристотель близько двадцяти років розвивав свої творчі здібності.

На початковому етапі філософія Платона справила помітний вплив на його світогляд, але далі Аристотель у ставленні до філософії Платона зайняв критичну позицію і залишив Академію.

Після смерті Платона Аристотель заснував свою школу – Лікей (звідси – ліцей).

З 343 р. до н. е. Аристотель – вчитель Олександра Македонського – великого полководця. Коли Олександр прийшов до влади, Аристотель не схвалив його завойовницьку політику, що стало причиною поступового охолодження стосунків між ними. У 322 р. до н. е. Аристотель помер, залишивши велику наукову систему, найбільшу з тих, що існували в Античності. Побудована ним наукова система спиралася на величезний емпіричний матеріал у галузі природознавства та суспільних знань, який систематично збирали та накопичували його учні.

Наукова діяльність Аристотеля – це не тільки вершина античного філософського мислення, а й великий внесок практично в усі відомі тоді

наукові галузі: сформовані нові наукові напрями, систематизовані науки, визначено предмет та методи окремих наук.

Аристотель написав і продиктував учням понад 150 наукових трактатів. Найвідомішими його творами є «Органон» (розглядаються проблеми логіки), психологічний трактат «Про душу», етичні твори «Евдемова етика», «Велика етика», політико-економічні твори «Політика» та «Економіка» тощо. Основні положення філософії Аристотеля найповніше викладено у працях під умовною назвою «Метафізика».

Слід пам'ятати, що в часи Аристотеля слова «метафізика» ще не було. Це поняття вніс систематизатор творів Аристотеля – Андронік Родоський, який, опрацювавши рукописи Аристотеля, почергово укладав після творів із фізики твори з філософії. Звідси – «те, що після фізики», тобто «метафізика». Найперша філософська проблема, за Аристотелем, – предмет філософії. Він вважав, що філософія повинна вивчати нематеріальні, самостійні, найбільш загальні причини розвитку матеріального та духовного світів і нерухомі сутності (закони) як першопричини всього. Фізика вивчає матеріальне, філософія – водночас і матеріальне, й ідеальне. Вивчення ідеального – кінцева мета філософії.

Основний закон буття в тлумаченні Аристотеля гласить: «Буття існує, а небуття немає». Основою всякого буття він вважав так звану першу матерію як потенційну передумову («будівельний матеріал») існування всього сущого. Проміжним щаблем між матерією і конкретними речами є чотири елементи: вогонь, повітря, вода та земля. Усі речі являють собою різноманітні комбінації цих елементів. Речі виникають під впливом форми як якоїсь активної причини, внутрішнього двигуна. За Аристотелем, реальний світ являє собою єдність матерії і форми («сутності»). Формою всіх форм виступає Бог як якийсь «першодвигун». Бог – це те, що рухає, сам же залишаючись нерухливим. Повідомивши світу першопоштовх, він додав усім тілам також мету («телос») їхнього подальшого руху і розвитку. Аристотель критикував свого вчителя Платона за те, що той штучно розділив усе суще на дві реальності – світ ідей і світ речей, фактично відокремивши їх один від одного. Тим самим предмети були позбавлені їхнього внутрішнього джерела руху і розвитку, виявившись безжиттєвими.

На переконання Аристотеля, учення Платона виявилося не в змозі пояснити факт руху та умирання речей, оскільки воно відірвало речі від їхньої внутрішньої сутності. Критикуючи Платона, Аристотель намагався поєднати речовинне (матерію) і духовне (ідеї). Так, мідна куля являє собою єдність речовини (міді) і форми (кулі). Остання як би додана міді, адже в реально існуючій кулі вона становить єдине ціле з речовиною. Матерія (у цьому випадку – мідь) є як би можливість, а куля – це вже дійсність, тобто існуюча

реально річ. Припускаючи таке, Аристотель тим самим, на відміну від Платона, як би відновлював у правах речі (матерію).

Для Платона речі є всього лише блідими тінями таємничого світу ідей. За Аристотелем же, розвиток світу є нескінченним ланцюгом перетворень можливості (матерія) у дійсність (окремі речі) під впливом форми (внутрішньої активної причини).

Проблематику людини у філософії Аристотеля відображено в трактаті «Про душу», який присвячено дослідженню душі, з'ясуванню явищ сприйняття і пам'яті людини.

Душа – причина і початок людського тіла. Усі складові душі повинні руйнуватися так само, як і тіло, за винятком розуму. Розум – частина душі, яка не виникає і не може загинути. У душі Аристотель убачав найвищу діяльність людського тіла, його «дійсність», або ентелехію (здійснення). У гносеології Аристотель критикував скептицизм попередників і стверджував можливість пізнання світу. Він визначав явище і сутність як ступені наближення до істини, розглядав чуттєве і раціональне пізнання. Але Аристотель протиставляв раціональне чуттєвому. Розум у Аристотеля може існувати самостійно, незалежно від почуттів як частина розумної душі, притаманної людині і Богу.

Аристотель розрізняв пасивний розум, який відображає буття, і активний, який створює світ. Межа наближення людини до Бога залежить від співвідношення в ній пасивного та активного розуму. Аристотель зробив великий внесок у формування питань філософії, її законів, категорій та принципів діалектики.

Велика заслуга Аристотеля також в обґрунтуванні питань суспільного розвитку. На його думку, держава-поліс виникає природно, як і всі живі організми в природі.

Людина, за Аристотелем, не тільки розумна, а й «політична тварина», життя якої поза суспільством немислиме. Людське співжиття почалося із сім'ї, через рід і поселення набуває повного розвитку в державі, яка являє собою спілкування родів і поселень заради досягнення досконалого самодостатнього існування, яке, на думку Аристотеля, полягає у щасливому та прекрасному житті.

В основному творі «Політика» Аристотель робить спроби об'єктивно визначити переваги і недоліки різних форм правління і пропонує найоптимальніший варіант державного устрою. Філософія Аристотеля не завершує ні старогрецької, ні, тим більше, античної філософії. Але вона завершує найзмістовніший період в історії філософії, який часто називають філософією класичної Греції.

Ця філософія високо цінувалася ще в античний період, відігравала визначальну роль в епоху Середньовіччя, без неї неможливо уявити європейську філософію Нового часу, як і сучасну філософську культуру.

## Лекція 3.3. Антична філософія періоду пізньої класики

ПЛАН

3.3.1. Школа кініків.
3.3.2. Епікуреїзм.
3.3.3. Скептицизм.
3.3.4. Стоїцизм.
3.3.5. Неоплатонізм.

### 3.3.1. Школа кініків

Багатим на різноманітні школи був із завершальний цикл античної філософії (пізня класика). Своєрідність філософії римсько-еллінського періоду визначають ті філософські школи, які зробили другорядними всі питання об'єктивного світопорядку і стали звертатися передусім до проблем особистого життя людини. Зупинимося на ідеях найавторитетніших шкіл цього етапу.

Засновником школи кініків вважається Антисфен (близько 445–360 рр. до н. е.), відомими представниками були Діоген Синопський (близько 412–323 рр. до н. е.), Кратет Фіванський (IV– III ст. до н. е.), Біон Борисфеніт (період життя точно невідомий) та ін. Кініки переосмислили призначення філософії, яка, на їх думку, повинна займатися не відстороненим спогляданням, а показувати людині шлях до правильного життя. Для цього слід переоцінити цінності і «перетворити на попіл хибні цінності». Такими хибними цінностями кініки вважали майно, тілесні задоволення, залежність від суспільної думки.

Вони проповідували убогість і цілковиту відмову від задоволень, оскільки сама природа визначила той мінімум, якого потребує людина. «Привчайтеся задовольнятися малим, – повчав своїх учнів Кратет, – це зближує вас з богами, протилежне ж віддаляє, і вам, займаючим серединне місце між богами і нерозумними тваринами, випаде можливість уподібнитися вищому роду, а не нижчому».

Дух філософії кінізму виразився у повній, нічим не обмеженій свободі: свободі від тілесних потреб, зведених до мінімуму, свободі від людських пороків, від пихатості, гордині, пожадливості тощо; свободі від умовностей загальноприйнятих норм поведінки.

Досягнення такої свободи було можливим лише шляхом повного самообмеження і самопримушення. Етика кініків мала індивідуалістичний і суб'єктивний характер, базувалася на силі духу, на непересічних здібностях до незалежного існування.

### 3.3.2. Епікуреїзм.

Засновником цієї школи був послідовник Демокріта Епікур (342–270 рр. до н. е.). Основний його твір – «Про природу».

Епікур розділяв філософію на фізику (вчення про природу), каноніку

(вчення про пізнання) та етику. Особливо цікавим є етичне вчення Епікура.

Його етичний девіз – живи усамітнено. Мета життя людини, за переконанням Епікура, – досягнення відсутності страждань, здоров'я тіла і атараксії (душевного спокою).

Пізнання світу, на його думку, звільнює людину від страху перед смертю.

Етичне вчення Епікура можна визначити як етику свободи. Саме свобода виступає сполучною ланкою між фізикою та етикою. Згідно з вченням Епікура, людина може стати вільною лише тоді, коли подолає головну перепону до щастя: страх перед втручанням богів у людське життя, страх перед загробним життям, страх перед смертю.

Одне з найголовніших завдань філософії, за Епікуром, – практична допомога людині у подоланні страху перед смертю. Смерть не має до людини ніякого відношення, оскільки «коли ми є, то смерті ще немає, а коли смерть настає, то нас уже немає».

Усі явища природи і Всесвіту Епікур пояснював різними поєднаннями невмирущих атомів, які відмінні не тільки за формою і величиною, як у Демокріта, а й за вагою. Їхній прямолінійний рух поєднується зі спонтанними, внутрішньо замовленими відхиленнями у бік від прямої лінії, що закладає основи не тільки природної свободи, а й індивідуальної (людської) – стає можливим вільний вибір від визначеності наперед, тобто з'являється можливість вибору з декількох життєвих варіантів, можливість «втекти» від приреченості.

Епікуреїзм справив досить великий вплив на свідомість мислителів своєї епохи.

Найбільш відомим із послідовників Епікура був староримський поет і філософ Тіт Лукрецій Кар (приблизно 99–55 рр. до н. е.). До нас дійшла повністю його поема «Про природу речей», в якій він докладно виклав свою філософську позицію.

Лукрецій вважав, що основна мета філософії – звільнення людини від страху загробної кари. Звільнитися від цього людина може через пізнання природи, законів її функціонування. Набуті знання потрібні людині для розуміння складних етичних проблем. Особливо важливим для людини є розуміння двох питань: смертності душі та неможливості богів вплинути на життєдіяльність людини. Визнаючи існування богів, Тіт Лукрецій Кар заперечує їх вплив на природу, бо природа складається з найменших частинок і виникає сама по собі. Найменші частинки природи вічні, ніким не створені та є першоосновою світу.

### 3.3.3. Скептицизм

Суперечливість поглядів різноманітних шкіл стосовно найважливіших проблем життя призводила до розчарування у можливостях пізнання, до

скептицизму.

Як філософська школа скептицизм (від грец. skeptikos – той, хто досліджує, критикує) виник у VI–III ст. до н. е. Своєї вершини він досяг у вченні Піррона з Еліди (близько 360–270 рр. до н. е.), Енесідема з Кноса (I ст. до н. е.), Секста Емпіріка (кінець II – початок III ст.) та ін.

Специфіка цієї школи полягає в тому, що скептики вказували на відносність людського пізнання, його формальну недоказовість.

В основі суджень цієї школи лежали три знаменитих запитання з трьома відповідями:

1) якими є всі речі? – Кожна річ є не більше такою, ніж будь-якою іншою, тому вона не може бути названа ні прекрасною, ні потворною; протилежні судження про річ справедливі однаковою мірою;

2) як людина має ставитися до речей світу? – Знаючи, що протилежні судження про речі світу однаково достовірні, мудра людина утримуватиметься від будь-яких суджень про речі, а отже, і від прийняття остаточних рішень щодо свого ставлення до цих речей;

3) яку користь отримує людина від свого ставлення до речей світу? – Утримуючись від суджень про істинну сутність речей та від остаточного прийняття рішень щодо свого ставлення до цих речей, мудра людина ставиться до них байдуже і незворушно, тобто з позиції апатії та автаркії (самовладання) – тільки так досягається вище блаженство. У цьому – єдино можлива користь від ставлення людини до речей і явищ світу.

### 3.3.4. Стоїцизм

Його засновником був Зенон з Кітіона (близько 336– 264 рр. до н. е.), що знаходився на Кіпрі.

Духовними спадкоємцями Зенона були Клеанф (331–233 рр. до. н. е.) та Хрісіпп (281–208 рр. до. н. е.).

Учні Хрісіппа поширили стоїцизм у Римі. Серед римських стоїків найбільш відомі Сенека (4 р. до н. е. – 65 р. н. е.), Епіктет (50–138), Марк Аврелій (121–180).

Стоїцизм – філософська школа в основному етичної спрямованості. Вона, як і попередні школи, закликала людину до життєвої мудрості та самовладання, але з позиції зовсім іншого розуміння буття і людини.

Стоїки вважали, що весь світ – єдине тіло, яке наскрізь просякнуте активним началом, яким є Бог. Бог – це творчий вогонь, тілесне дихання («пневма»), життєва теплота, що розлита в тілі природи. Творчий вогонь забезпечує обумовленість усіх явищ світу. Кожна подія – необхідна ланка непорушного ланцюга постійних перетворень. У цьому – необхідність усіх речей і явищ, якої не може порушити жодна сила.

Отже, завдяки творчому вогню у світі панує фатум – невблаганний закон долі. Дія долі неминуча, тому людині не варто опиратися фатуму. Доля веде

того, хто добровільно і беззаперечно їй підкоряється, і тягне силоміць, притягає того, хто нерозумно і безрозсудно їй суперечить. Звідси випливає, що людина має свідомо, розумно пізнавати своє місце у світоустрої; вона повинна осягнути, яка поведінка відповідає її власній природі та природному співвідношенню з іншими істотами.

### 3.3.5. Неоплатонізм

Основні творці неоплатонізму: Плотін (205–270), Порфирій (232 або 233 р. – початок IV ст.), Ямвліх (близько 245 р. – близько 330 р.), Прокл (410–485).

Філософським джерелом неоплатонізму є вчення Платона про первинність світу ідей і вторинність матеріального світу. Воно було витлумачено в дусі містицизму.

Концепція виникнення і розвитку світу в неоплатоніків дуже складна. Його творцем є надчуттєве абстрактне Єдине, яке шляхом еманації (витікання) виділяє із себе світовий розум (світ ідей), світову (божественну) Душу і чуттєвий матеріальний світ. Індивідуальна (земна) душа, яка «охоплена» небуттям (матерією, тілом), є часткою світової Душі. Вони взаємопов’язані.

Земна душа прагне бути максимально подібною до світової. Гармонія між ними визначається вчинками і діяльністю людини. Чим більше людина керується принципами добра, тим ближчою вона стає до божественної Душі. Тому сенс життя людини – повсякденне духовне самовдосконалення, тому душа, за неоплатонізмом, повинна весь час очищатися від усього земного. Очищення досягається відмовою від земних потреб та інтересів, постійними роздумами про найвищі Божі істини. Вершиною очищення є стан трансу, коли душа людини зливається зі світовою Душею. У 529 р. імператор Юстиніан видав указ про закриття філософських шкіл в Афінах. Це було свідченням того, що антична філософія припинила своє існування. Але вона назавжди залишилася джерелом філософського мислення.

Таким чином, в античній філософії були поставлені і частково розв’язані основні філософські проблеми: виникнення світу і людини, першооснови всього сущого, співвідношення двох основних форм буття – матеріального та ідеального, сенсу життя, смерті і безсмертя. Результати досліджень мислителів суттєво вплинули на подальший розвиток філософської думки в усьому світі.

Питання для самоконтролю

1. Яке значення тези: "В одну і ту ж річку не можна ввійти двічі"?
2. Як ви розумієте вислів: "Людина є мірою всіх речей"?
3. Поясніть тезу Сократа "я знаю, що нічого не знаю"?
4. Які характерні риси філософського способу життя кініків?
5. У чому, згідно з Епікуром, полягає сутність щасливого життя?

6. Що спільного в етичному ідеалі стоїків, епікурейців і скептиків?
7. Синтезом яких філософських вчень є неоплатонізм?
8. Які шляхи пізнання Єдиного згідно з Плотіном?

## Тема 4. Тема: Західна та вітчизняна філософія епох Середньовіччя та Відродження

### Лекція 4. 1. Філософія середньовічної Європи.

**ПЛАН**

4.1.1. Загальна характеристика філософії Середньовіччя.
4.1.2.Апологетика.
4.1.3.Патристика.
4.1.4. Схоластика.
4.1.5.Полеміка між реалізмом та номіналізмом.
4.1.6. Містика.

### 4.1.1. Загальна характеристика філософії Середньовіччя

Наступним етапом у розвитку філософської думки є середньовічна філософія.

Середні віки охоплюють величезний тисячолітній період історії (V–XV ст.).

У Західній Європі умовним початком цього періоду вважають рік падіння Римської імперії (476).

Для Середньовіччя у соціально-економічному плані характерне панування феодального укладу, в ідеологічному – утвердження християнства як панівної релігії.

Середньовіччя – це панування релігійного світобачення, вираженого в богослов'ї. Релігія пронизувала всі сфери суспільства. Тому недивно, що філософії цієї епохи притаманна значна залежність від релігійного світогляду її представників. У своїй основі вона є теоцентричною, тобто чинником, що визначає все існуюче, тут є не природа чи Всесвіт, а Бог, його воля. Світ сприймався як подвійне буття: справжній (божественний, небесний) і несправжній (земний, грішний) світ. Цей поділ проходить через усю середньовічну філософію.

Основною функцією філософії Середньовіччя вважалося тлумачення Священного Письма, формулювання догматів Церкви і доведення буття Бога.

Попутно суттєвого розвитку набула логіка, розроблювалося поняття особистості та відбувалися суперечки про пріоритет одиничного і загального.

У своєму розвитку середньовічна філософія пройшла декілька етапів. Зазвичай виділяють такі етапи: апологетика, патристика, схоластика та містика.

При всій різноманітності цих історичних періодів і специфіці теоретичних підходів до розуміння основних філософських проблем для середньовічної філософії в цілому характерні такі риси:

− ретроспективність – звернення в минуле, до біблейських витоків, спроби тлумачити символічність Біблії;

− традиціоналізм – орієнтація на традиційні істини, погляди загальновизнаних авторитетів. У ті часи збіг точки зору філософа з думками інших відомих мислителів був показником істинності його поглядів;

− дидактизм (учительство) – майже всі мислителі були проповідниками або вчителями богословських шкіл, звідси й повчальний характер філософських праць.

### 4.1.2.Апологетика

Становлення філософії Середніх віків розпочинається періодом так званої апологетики (від грец. apologia – захист).

За умов, коли християнство становило переслідувану меншість Римської імперії, коли з нового вчення глузували, представники апологетики зверталися до римських імператорів або широкого загалу із посланнями на захист християн. У таких зверненнях апологети почали розглядати та розробляти важливі світоглядні ідеї, такі як розуміння сутності Бога, характеру та змісту божественного творіння, природи та сутності віри, співвідношення віри та знання.

Від самого початку апологетика розділилася на два напрями в питанні ставлення до попередньої язичницької (античної) мудрості: позитивний та негативний.

Прихильники позитивного ставлення – Юстин Мученик (близько 100–165), Афінагор (II ст.), Климент Олександрійський (150–215), Оріген (близько 185–254) – вважали, що грецькі філософи йшли шляхом істини, але не могли досягти її, бо вона ще не виявила себе в особі Христа. Тому філософію треба використовувати, підпорядковуючи її теології, оскільки християнський світогляд більш істинний, ніж попередній.

Прихильники негативного ставлення до античної філософії – найвидатнішим їх представником був Квінт Тертулліан (близько 155– 220 рр.) – не тільки засуджували античну філософію, а й вважали, що греко-римська культура взагалі зіпсувала і спотворила людину, задавила її природні нахили, вибудувала у свідомості цілий світ штучних цінностей. Серед таких цінностей, на думку Тертулліана, є і безплідна у своїй витонченості наука, і занадто розніжене мистецтво, і до краю розбещена мораль, і аморальна релігія. Єдиний вихід зі скрути полягає у спрощенні і поверненні до природного – християнського стану. Мудрування ж учених і філософів на цьому шляху не

тільки зайві, а й шкідливі. Досягти мети можна через аскезу, самопізнання і, найголовніше, через віру в Ісуса Христа.

### 4.1.3.Патристика

Зміни в суспільному стані християнства не могли не позначитися на характері його ідеології: відпала необхідність захищатися й обґрунтовувати своє право на життя, настав час указувати шлях і вести світ, що руйнувався, до спасіння.

На зміну активності апологетів прийшла діяльність отців церкви, розпочався етап патристики (від лат. pater – отець).

Одним із найуславленіших її представників вважається Аврелій Августин, або, у вітчизняній традиції, Августин Блаженний (354–430).

У працях «Про град Божий», «Сповідь», «Про Трійцю» він розробив філософське вчення про свободну волю і вважав, що людина як своєрідний мікрокосм поєднує у собі природу матеріальних тіл – рослин та тварин, розумну душу та свободну волю. Душа нематеріальна, безсмертна, вільна у своїх рішеннях. Філософ віддавав перевагу вольовим характеристикам людської душі перед розумовими. Звідси виводилася незаперечна першість віри перед розумом (віра передує розумінню) і, зрештою, утверджувався беззастережний авторитет церкви як останньої інстанції у ствердженні будь-якої істини. Отже, свобода волі, за Августином, не абсолютна. Вона обмежена божественним передвічним рішенням, яким Бог одних обрав для врятування та насолоди в майбутньому житті, а інших прирік на одвічні тортури.

Подібним чином Августин розмежував науку і мудрість.

Наука підпорядкована мудрості, бо навчає лише вмінню користуватися речами, тоді як мудрість орієнтує на пізнання божественних справ і духовних об’єктів.

Августин дав принципово нове, лінійне тлумачення часу на відміну від його циклічного тлумачення, притаманного античному світогляду. Поняття про час як рух від минулого до майбутнього, а не як постійне повторення того, що вже колись було, стало основою формування історичної свідомості. Але для Августина історія – це ще коротший проміжок між двома «вічностями» – створенням світу Богом і «тисячолітнім» Царством Божим на Землі. Таке розуміння часу було характерним для всієї середньовічної культури.

Суттєву роль в утвердженні християнського світомислення відіграли Ієронім Стридонський (Блаженний) (340–420), що переклав Біблію латиною; римський письменник V ст. Марціан Капелла, що висунув ідею «семи вільних мистецтв», серед яких основою всіх знань виступають перші три – граматика, риторика та діалектика; Аніцій Манлій Северин Боецій (480–524), твори якого «Про музику», «Про Святу Трійцю», «Про католицьку віру», «Розрада філософією» доволі органічно поєднували грецьку філософію із християнським світобаченням; Флавій Магн Касіодр (477–570), який у своєму маєтку на півдні

Італії заснував школу, де розпочалися систематичні переклади та переписування книжок і текстів, важливих для християнської освіченості.

У період раннього сформованого Середньовіччя існував ще один цікавий філософ і богослов Іоанн Скот Еріугена (близько 810–877 рр.). У творі «Про розподілення природи» він писав, що все буття поділяється на чотири «природи»: перша – природа не створена, але здатна сама творити – Бог; друга – природа створена і сама здатна творити – сукупність першоформ (у платонівському розумінні) і чинних причин; третя – природа створена і не здатна творити – світ чуттєвих речей. Існування світу речей Еріугена пов'язував із гріхопадінням людини, яке й призвело до того, що цей світ відійшов від Бога. В остаточному підсумку (на основі спокути) чуттєвий світ повернувся до Бога, і цей стан буття характеризує, як указував Еріугена, четверту природу – Бога як кінцеву мету всього, як субстанцію, до якої все повертається.

### 4.1.4. Схоластика

Погляди Августина Блаженного і його послідовників стали основою для середньовічної філософії, яка дістала назву схоластики. Що це за філософія?

Саме слово «схоластика» походить від грец. scholē – школа.

Річ у тім, що на межі V і VI ст. почала складатися система середньовічної освіти. Деякі з перших монастирських і приходських шкіл стали провідними центрами середньовічної культури і освіти, теоретичних досліджень свого часу. У цих школах уперше почали викладати філософію. Вона і дістала назву схоластики. Пізніше так почали йменувати всю середньовічну філософію.

У розвитку західноєвропейської середньовічної схоластики визначаються два періоди:

1) рання схоластика IX–XII ст.;

2) зріла, класична схоластика XII–XIV ст.

У перший період усі вчення були пов'язані переважно з інтерпретацією Августином Блаженним неоплатонізму.

Видатним представником схоластики цього часу був Ансельм Кентерберійський (1033–1109), який з 1093 р. обіймав посаду архієпископа в Англії. «Я вірую, щоб розуміти, а не прагну розуміти, щоб вірити» – так Ансельм сформулював власне кредо у сфері пізнання. Утілюючи його у своїх міркуваннях, він побудував відоме «онтологічне доведення» буття Бога. Воно полягає ось у чому. Віруюча людина має самоочевидне поняття про Господа, істоту найдовершенішу. Але для повної довершеності ознака буття є необхідною. Отже, Бог реально існує.

Уже сучасники архієпископа Кентерберійського піддавали сумніву таку аргументацію, оскільки вона робила висновок від існування ясного поняття про річ до реального існування цієї речі. Та хіба ж не справжні предмети є підґрунтям вироблення понять про них? Хіба, наприклад, з'являться у вашій кишені гроші завдяки одній тільки думці?

Проте такі контраргументи навряд чи мали вагу для Ансельма: він вважав свій висновок результатом віри і божественного откровення, а його логічне обґрунтування – лише легкозрозумілою формою демонстрації істини.

Другим відомим представником ранньої схоластики є комп'єнський канонік Іоанн Росцелін (близько 1050 – близько 1120).

У центрі його філософії був догмат триєдиності Бога – один із основних у християнському віровченні. Зміст його полягає в тому, що Бог єдиний у трьох особах: Отець, Син та Дух Святий. Триєдина сутність ликів Бога так само реальна, як і самі іпостасі. Учення Росцеліна, яке відкидало реальне існування загального, мало тенденцію заперечення реальності 74 Частина перша. Сутність філософії, основні етапи та напрями її розвитку Божественної єдності, а тому було небезпечним для основної догми християнства. У 1092 р. Церковний Собор у Суассоні звинуватив Росцеліна в єресі («тритеїзмі» – трибожжі) і змусив відмовитися від свого вчення.

У певний період на позиціях Росцеліна стояв його учень П'єр Абеляр (1079–1142). Він був відомий у Європі як прекрасний майстер диспуту.

У працях «Так і ні», «Листування з Елоїзою» та інших він звертається до розуму як провідного інструменту і критерію в пошуках істини, як засобу популяризації християнського вчення. Але спроба раціонального захисту християнського вчення цілком закономірно приводила до критичного аналізування останнього, що відкривало шлях до звільнення філософії з-під контролю теології. Тому вчення Абеляра також було засуджене як єретичне.

Класична схоластика ґрунтується на пристосованому до потреб християнської догматики аристотелізмі.

Визначним представником класичної схоластики був монах домініканського ордена Фома (Томас) Аквінський (1225 або 1226–1274).

Він народився поблизу Неаполя (Аквіно), одержав фундаментальну освіту, викладав у Парижі, Болоньї.

Свою теологічно-філософську систему він виклав у численних працях (останнє ватиканське видання його творів становить 28 томів), найвідомішими серед яких є «Сума проти язичників» (1264), «Сума теології» (1274).

У цих творах Аквінський розробив свою систему «покатоличеного» аристотелізму – томізм, як стали називати це вчення за іменем його творця (за латинською транскрипцією ім'я Фома вимовляється як Томас, звідси «томізм»).

За життя Фоми Аквінського його філософія не дуже схвально підтримувалася теологами.

Загальне визнання і слава прийшли до нього лише після смерті, йому було присвоєно почесне звання «ангельський доктор», а в 1323 р. його причислили до лику святих.

Учення ж Фоми фактично стає офіційною філософською доктриною католицької церкви. У центрі томізму – учення про те, що Всесвіт являє собою ієрархію ступенів буття. Нижчий ступінь цієї ієрархії становлять природа, матерія, вищий – Бог, абсолютна божественна свідомість, яка творить світ і керує ним. Кінцевою метою людського життя є Бог. Але розумом він не пізнається. Бог є найрозумнішою істиною, яка недоступна слабкому людському розуму. Ця істина дається людям через послані Богом «істини одкровення». Однак «докази» буття Бога можна знайти шляхом осмислення «ідей», закладених Богом у природному світі. На цих вихідних засадах Фома вибудовує концепцію подвійної істини: є «істини розуму» і є вищі істини – «істини одкровення». Істини розуму відкриваються нам через науку і філософію, істини одкровення – через теологію, зокрема через Святе Письмо (Біблію).

Отже, філософія і теологія не суперечать одна одній, бо осягають різні світи – природу і Бога. Основним методом пізнання істини Фома вважав пізнання причини через наслідок (quia).

Цей метод він демонстрував, висунувши п’ять постулатів доказу буття Бога:

− у світі все рухається, але для руху потрібен першодвигун – Бог;

− ланцюг причин і наслідків не може бути нескінченним, тому є перша причина – Бог;

− зі всієї сукупності речей у світі виходить необхідність деякої сутності, яка не має зовнішньої причини свого існування, але сама є причиною необхідності для всіх інших. Це – Бог;

− аби визначити ступінь істинності речей, необхідно мати певну сутність, яка буде граничним ступенем усіх благ. Ця сутність – Бог;

− усі речі в природі позбавлені розуму, проте облаштовані доцільно, отже, їх упорядковує розумна істота – Бог.

Намагаючись примирити віру та розум, Фома Аквінський не тільки підкреслював, що розум – Божий дар, а й переконував, що його треба використовувати, аби звеличити Бога.

В основних творах «Сума теології» та «Сума проти язичників» Фома Аквінський намагався обґрунтувати основні принципи християнської теології, завжди вів боротьбу проти єретиків, прагнув нейтралізувати їх каверзні запитання. Наприклад, чи може Бог створити такий камінь, який сам підняти не зможе? І в тому, і в іншому випадку чогось не може. Як це поєднати зі всемогутністю Бога? Аби звеличити Бога, Фома Аквінський свідомо обмежував його владу. Є дії, недоступні навіть Богу. Стверджуючи це, Фома Аквінський підкреслював, що Бог не може змінити самого себе, не може позбавити людину душі або зробити суму кутів трикутника більше або менше за 180 градусів, неспроможний знищити минуле, згрішити, створити іншого Бога або

ліквідувати самого себе. Головне ж, що Бог – це не тілесна, а духовна сутність. Тому безглуздими є запитання: який одяг він носить? чи п’є воду? та ін. Завдання філософії схоласти вбачали в пізнанні Бога (через природу), доказах того, що всі догмати церкви не суперечать розуму.

Центральними вважали проблеми співвідношення знання і віри, волі і розуму, одиничного і загального. Остання відома як спір про універсалії – природу загальних понять.

### 4.1.5.Полеміка між реалізмом та номіналізмом

Згідно з тим, як тлумачилося питання про існування універсалій, середньовічна філософія репрезентована двома основними напрямами – реалізмом та номіналізмом.

Слід відзначити, що реалізм у середньовічному розумінні не має нічого спільного із сучасним значенням. У Середні віки під реалізмом філософи розуміли вчення, представники якого вважали, що загальні поняття (універсалії) не є відображенням предметів і явищ, а існують як реальні духовні сутності і становлять субстанцію речей. Іншими словами, справжню реальність мають лише загальні поняття або універсалії, а не одиничні предмети, що існують у навколишньому світі.

Середньовічний реалізм (особливо в крайній формі) дотримувався платонівського вчення про ідеї, для якого теж реальним буттям володіють вічні ідеї, а не скороминулі та мінливі речі.

За твердженням реалістів, загальні поняття існують реально, створюючи самостійний та нескінченний світ суттєвостей, первинних у ставленні до людського мислення та одиничних речей.

Найвизначнішими представниками реалізму були Ансельм Кентерберійський та Фома Аквінський.

Протилежністю реалізму є номіналізм.

Номіналізм (від лат. nomen – ім’я, назва) – напрям, представники якого вважали, що реально існують лише поодинокі реальні речі, а загальні поняття є тільки назвами або іменами. Таким чином, загальні поняття не існують самостійно поза одиничними речами, вони створюються розумом людини шляхом абстрагування ознак, загальних для низки емпіричних речей та явищ. Так, ми одержуємо поняття людина, коли відвертаємося від індивідуальних особливостей окремих людей та залишаємо тільки те, що є загальним для всіх. А оскільки всі люди – живі істоти, мають розум, то поняття людина має саме такі ознаки: людина є живою істотою, яка наділена розумом.

Отже, за вченням номіналістів, універсалії існують не до, а після речей.

Крайні номіналісти, до яких належав французький філософ-богослов Іоанн Росцелін, навіть доводили, що загальні поняття не більше ніж звуки людського голосу. Дійсне лише одиничне, а загальне – тільки ілюзія, яка не

існує навіть у людському розумі. Немає Людини взагалі, а є конкретні П'єр, Поль-Жан, Жак.

Така логіка приводила до того, що світ перетворювався на нагромадження розрізнених речей, хаос предметів, між якими немає нічого спільного.

Отже, номіналісти проголосили об'єктивно існуючими тільки окремі предмети та явища з їх індивідуальними якостями, схилялися до матеріалістичної лінії філософії.

Загальні поняття є другорядними. Оскільки поняття «Бог» – найбільш загальне, то за логікою номіналізму воно й повинно потрапити до розряду «другорядного», похідного від світу індивідуальних речей.

Наприкінці XIII – на початку XIV ст. класична середньовічна філософія (і реалістична, і номіналістична), вичерпавши свої історичні позитивні можливості, поступово вступає в період кризи. Вона розпочинається з «роздоріжжя», до якого її привела проблема «віра – знання», «теологія – філософія»; образно кажучи, схоластика «розчахнулася» на ножицях «релігія – наука».

Це виразно демонструє філософське вчення Роджера Бекона (1214–1292). Він розкривав непотрібність і навіть шкідливість далекого від реальності схоластичного методу, закликав вивчати природу шляхом спостереження і досвіду. У науках, заявляв він, найціннішою є практична користь. Захищаючи ідею єдності філософії і теології, Бекон зазначав, що вони не суперечать одна одній. Теологія вчить, для якої мети всі предмети призначені Богом, а наука – як і через що виконується це призначення. Однак цю єдність учений мислив не як підпорядкування, а як визнання раціональної необхідності філософії, що розкриває властивості зовнішнього світу.

Проти раціональної теології виступав британський схоласт Іоанн Дунс Скотт (1265–1308).

У своїх працях «Оксфордський твір», «Про першооснови всіх речей» на перший план сутності Бога він висував не розум чи ідеї, а волю, оскільки вона здатна виявляти себе не тільки ідеально, а й реально. Тому теологія, за Скоттом, є наукою практичною (дає настанови для життя), а філософія – теоретичною.

Розвиваючи ідеї Дунса Скотта, ще один представник пізньої схоластики Вільям Оккам (1285–1349) наголошував на можливості вивчення природи і людини незалежно від теології. Він закликав до їх наукового дослідження шляхом досвіду і логіки. Аби зробити логіку придатнішою для пізнання конкретних явищ, її слід очистити від зайвих термінів схоластичного теоретизування.

Оккам сформував цю думку в афоризмі, що відомий під назвою «оккамової бритви»: «Сутності не слід примножувати без необхідності». Цей

афоризм, зрештою, був спрямований проти схоластики з її прагненням до нескінченних логічних побудов. Уважається, що саме він сприяв відходу від схоластичного теоретизування.

### 4.1.6. Містика

Криза філософії Середньовіччя завершується утвердженням містичного вчення.

Містика («таємниче») – це віра в таємничі надприродні сили. Вона виходить із того, що Божественне, Бог присутній у всьому, але тільки людина це помічає за допомогою позараціональних, внутрішньоспоглядальних засобів («через заглядання в себе»).

Містичне світосприйняття ґрунтується на таких засадах:

1) мета християнина – досягти єдності з Духом через злиття своєї людської сутності з Божественною сутністю за допомогою позарозумового екстазу (несамовитого захоплення);

2) формула єдності з Божественною сутністю – «Бог має стати мною, а я – Богом» – ще не означає рівності людини і Бога, а лише свідчить про бажання – злиття людини з Божественним Духом;

3) внутрішнє відчуття і бачення Бога – важливіші, аніж участь у богослужінні.

Родоначальником середньовічної містики був німецький філософ Йоганн Екхарт, чи, як його частіше називали, Майстер, або Вчитель (1260–1327).

У праці «Проповіді і міркування» він виклав свою позицію містичного пантеїзму. Її сутність полягає у такому: жодна річ, в якій Бог завжди присутній, не усвідомлює його присутності – це дано лише «внутрішній людині», яка наділена душею; Божественність – Бог тотожний із глибинами людського духу: «У моїй душі є сила, яка сприймає Бога. Ніщо мені не близьке так, як Бог… Бог мені ближчий, ніж я сам собі»; душа – це «істота Божа» в людині; вона єдино сутня з Божеством, не створена, а тому вічна; глибинний зв’язок людської душі і Бога робить можливим поєднання будь-якої людини з Богом через відмову звичайного пізнання в образах і поняттях, які дають лише уявлення про Бога і Особу.

Йоганна Екхарта недаремно називали Вчителем. Він справді мав багатьох послідовників, серед яких були Йоганн Таулер (1300–1361) та Йоганн Рейсбрук (1293–1381), які відомі тим, що, майстерно володіючи словом, особливо наголошували на значенні людської активності в питаннях обрання життєвого шляху та залучення до божественної благодаті.

Вони стверджували, що, відштовхуючись від того, що даровано Богом, людина формує себе власними вчинками, бо здатна роздмухати полум'я із закладеної в неї Божої іскри.

Оцінюючи загальний внесок середньовічної філософії в розвиток філософської думки, слід ураховувати її суперечливість. Утім, безумовно, не можна вважати Середні віки «темними», своєрідним «проваллям», «зупинкою» в розвитку культури людства.

В епоху Середньовіччя було накопичено величезну філософську спадщину, яка сприяла подальшому розвиткові філософської думки та суспільного буття в часи Відродження.

Виділимо позитивні моменти внеску середньовічної філософії в становлення європейської і світової цивілізації.

По-перше, саме на основі релігійних духовних цінностей, обґрунтованих середньовічною філософією, була поступово подолана та соціально-політична і духовна криза, яка стала причиною загибелі античної державності і занепаду античної культури.

По-друге, середньовічна філософія справила стимулюючий вплив на духовний розвиток суспільства, багато в чому забезпечила безперервність, спадковість культурного життя, збереження спадку Античності, праць Платона, Аристотеля та інших мислителів давнини.

По-третє, мислителі Середньовіччя здійснили суттєвий внесок у розробку низки ключових понять і проблем філософії, до числа яких належать категорії віри і розуму, співвідношення абстрактного і конкретного, сутності і явища, проблеми логічних доказів, соціального прогресу тощо. У цей період зробили великий крок уперед усі основні структурні частини філософського знання, особливо онтологія, гносеологія, логіка, антропологія.

По-четверте, середньовічна філософія здійснила суттєвий внесок у зміцнення моральних основ суспільства, розробляючи засади релігійної моралі, проповідуючи вічні загальнолюдські моральні цінності, ідеї рівності всіх людей перед Богом незалежно від етнічної належності і соціального стану, виховуючи людей у дусі взаємної терпимості і любові.

Таким чином, філософія Середньовіччя при всій її різноманітності і своєрідності її змісту зробила істотний позитивний внесок у розвиток світової духовної культури.

## Лекція 4.2. Філософія західноєвропейського Ренесансу та Реформації

ПЛАН

4.2.1. Загальна характеристика західноєвропейського Ренесансу.
4.2.2. Гуманізм.
4.2.3. Натурфілософія.
4.2.4.Розвиток природознавчої науки.
4.2.5. Соціально-політичні теорії.
4.2.6. Філософія Реформації.

### Лекція 4.2.1. Загальна характеристика західноєвропейського Ренесансу

Рух Відродження (Ренесансу) розпочався в XIV ст. у Північній та Середній Італії, у XV ст. досяг розвитку, а в XVI ст. став загальноєвропейським явищем.

У цей час народжується капіталістичний спосіб виробництва, відбуваються великі технічні та географічні відкриття, що приводять до бурхливого розвитку торгівлі та виробництва, зміни соціально-класової структури суспільства, послаблення корпоративних та інших зв'язків між людьми.

Характерні ознаки культури цього періоду такі.

1. Рух до звільнення від панування релігії та церкви в усіх сферах суспільного життя. Це так звана «секуляризація».

2. Повернення до античної культурної спадщини, яка була майже повністю забута в Середні віки. Звідси і назва – Відродження.

3. У центрі уваги – проблема людини. Якщо в центрі уваги Античності було природно-космічне життя, у Середні віки – Бог і пов'язана з ним ідея спасіння, то в епоху Відродження в центрі уваги стає людина. Тому філософське мислення цієї епохи характеризується як антропоцентричне.

4. Поява гуманізму як ідейного руху.

5. Розвиток натурфілософії та природознавчої науки.

### 4.2.2. Гуманізм

Зупинимося докладніше на останніх ознаках. Що таке гуманізм? В

В епоху Відродження цей термін спочатку означав «світське» (нецерковне) знання, так само як гуманістами називали просто представників «світської інтелігенції», яка виникла в цей час унаслідок швидкого зростання ролі розумової праці і появи таких «розумових» занять, які виходили за межі офіційних, переважно теологічних, досліджень.

Згодом термін «гуманізм» почав набувати свого сучасного значення, яке полягає в розумінні людини як вищої цінності.

Отже, гуманізм епохи Відродження – це ідейний рух, у якому визрівала нова «світська» філософія, орієнтована на людину як вищу цінність.

Першим «гуманістом» вважають видатного поета і мислителя Данте Аліґ'єрі (1265–1321), що жив і творив у Флоренції – «столиці» італійського Відродження.

Данте одним із перших проголосив людину «найвеличнішим чудом із усіх виявів божественної мудрості».

Але справжнім засновником, «батьком гуманізму» вважається Франческо Петрарка (1304–1374).

Він прагнув найточніше і найзрозуміліше донести до сучасників спадщину Античності.

Одним із провідних філософів раннього гуманізму був римський філолог Лоренцо Валла (1407–1457). У численних творах він гостро критикував клерикальну ідеологію і схоластичну філософію.

Гуманістичне мислення було характерним і для італійського філософа, засновника платонівської Академії у Флоренції Марсиліо Фічіно (1433–1499). Він переклав латиною твори Платона та багатьох інших античних філософів.

Продовжувачем ідей Фічіно був Джованні Піко делла Мірандола (1463–1494). Він підготував для диспуту зі схоластами трактат «Промова про гідність людини», який вміщував 900 тез про те, що на той час було вже пізнане. Однак дискусії не відбулося – Папа Римський більшість тез заборонив, визнавши їх єретичними.

Ще одним представником гуманізму був професор Болонського університету П'єтро Помпонацці (1462–1525), який стояв на позиції протиставлення філософської істини істині релігійній.

Типовою для епохи Відродження була філософська позиція видатного французького гуманіста Мішеля де Монтеня (1533–1592). Його творчість звернена до людини та її гідності. Монтень закликав до самостійності суджень, зразком яких було вільнодумство античної філософії.

Ренесансно-гуманістичні ідеї викликали істотні деформаційні процеси в римсько-католицькій церкві, привели до її реформи, або так званої Реформації (від лат. reformatio – перетворювати, виправляти).

Реформацію і Ренесанс об'єднує те, що вони є явищами однієї історичної епохи, мають загальну антифеодальну спрямованість, в їх основі лежить антифеодальний рух, носіями якого були міські прошарки суспільства.

Якщо Ренесанс висуває вимогу перетворення суспільства шляхом розширення світської освіти, то Реформація була спрямована проти монопольного становища католицької церкви та її вчення в політиці, ідеологічній системі тодішнього європейського суспільства. Вона практично залишається на рівні середньовічного світогляду, але пропонує новий шлях до Бога.

Реформація стала міжнародним рухом, який досяг апогею в XVI ст. У багатьох європейських країнах було здійснено перехід до протестантської віри (Англія, Шотландія, Данія, Швеція, Норвегія, Нідерланди, Фінляндія, Швейцарія, частково Німеччина, Чехія, Угорщина).

Реформація демократизувала церкву, поставивши внутрішню особисту віру над зовнішніми виявами релігійності. У деяких країнах церква потрапила в залежність від держави, що, у свою чергу, полегшило розвиток науки і світської культури.

Видатними представниками реформаторського руху були Мартін Лютер (1483–1546), Філіпп Меланхтон (1497–1560), Ульріх Цвінглі (1484– 1531), Жан Кальвін (1509–1564), Томас Мюнцер (1490–1525).

### 4.2.3. Натурфілософія

Помітне місце у філософії Відродження належить натурфілософії. Вона відіграла велику роль у боротьбі проти схоластики в природознавстві.

Видатними натурфілософами того часу були Ніколай Кузанський (1401–1464) – німецький філософ, кардинал, головний твір якого «Про вчене незнання» (1440); Філіпп Теофраст Гогенгейм (1493–1541) – німецький філософ, лікар, алхімік, астролог, який поєднав медицину з хімією і набув загального визнання під псевдонімом Парацельса; Бернардіно Телезіо (1509–1588) – засновник академії поблизу Неаполя, де велися дослідження людини та природи; Джераламо Кардано (1501–1576) – різнобічний італійський учений, філософ, астроном, винахідник, який запропонував «карданний вал» задовго до появи автомобіля; Франческо Патріці (1529–1597) – італійський учений, філософ, професор Римського університету; Томмазо Кампанелла (1568–1639) – італійський філософ, поет, політичний діяч, котрий написав такі твори, як «Місто сонця», «Про християнську монархію», «Про церковну владу»; Джордано Бруно (1548–1600) – італійський учений, філософ, поет, якого за передові погляди звинуватили в єресі і відлучили від церкви. 17 лютого 1600 р. він був спалений на площі Квітів у Римі.

Ці вчені створили низку натурфілософських концепцій. Їх визначними рисами були:

1) пантеїзм (від грец. pan – все, theos – Бог – «всебожіє»).

Це філософсько-релігійне вчення, за яким Бог є безособовим началом, розлитим у всій природі, тотожним із нею. Цим ученням пройняті твори Миколи Кузанського, Джордано Бруно та ін. Пантеїзм із його тезою «природа – це Бог, розлитий у речах» був звичайною формою боротьби проти релігії;

2) усвідомлення нескінченності природи, Всесвіту. Ця позиція простежується у багатьох працях натурфілософів. Однак, якщо у Кузанського вчення про нескінченність Всесвіту було напівтеологічним, то у Джордано Бруно воно натуралістичне. До того ж у нього ідея про нескінченність природи

стає однією із головних ідей натурфілософії. Всесвіт, за Джордано Бруно, не має центру, він не породжується і не знищується, не може зменшуватися або збільшуватися;

3) органістичний погляд на Всесвіт. Натурфілософи уявляють світ як живу істоту, котра повною мірою наділена душею. Така позиція називалася гілозоїзмом;

4) взаємозв'язок «мікрокосму» і «макрокосму». Мікрокосм – це «малий світ», або людина. Макрокосм – це Всесвіт, або природа. Людина (мікрокосм) тлумачилась як частина природи (макрокосму) і набувала ідентичних їй властивостей. Ця ідея була розвинута у працях Миколи Кузанського, Джераламо Кардано, Томмазо Кампанелли, Джордано Бруно, Парацельса та ін.;

5) наявність елементів діалектики. Діалектичні тенденції були притаманні, зокрема, Миколі Кузанському (принцип єдності протилежностей), Бернардіно Телезіо (усе у світі відбувається через боротьбу протилежностей). Джордано Бруно розвивав положення Кузанського про єдність протилежностей. Він убачає їх у природі і людській діяльності: у реальному світі одна протилежність є початком іншої і навпаки;

6) звернення до магії, алхімії, астрології. Це було зумовлено браком реальних знань, які підмінювалися поетичними аналогіями, містичними здогадками. У відомій легенді про Фауста, яка з'явилася наприкінці епохи Відродження, увічнено тодішній тип напівученогонапівфантаста, овіяного авантюрним духом часу.

Такими є загальні риси натурфілософії епохи Відродження.

### 4.2.4.Розвиток природознавчої науки

Нові тенденції з'явились і в природознавчій науці. Вони були пов'язані з творчістю Леонардо да Вінчі, Миколи Коперника, Галілео Галілея.

Леонардо да Вінчі (1452–1519) – славнозвісний митець, він був піонером сучасного йому природознавства, мислителем, який застосував експериментально-математичний метод дослідження природи, а також видатним представником естетичної думки своєї епохи. Вороже ставлячись до астрології, магії та алхімії, Леонардо да Вінчі бачив сенс наукової діяльності в її практичному застосуванні на користь людства.

Він обґрунтовував ідею про необхідність поєднання практичного досвіду та його наукового осмислення як головного шляху відкриття нових істин. Математику він вважав найдостовірнішою наукою в осмисленні та узагальненні досвіду.

Реалістичне мистецтво Леонардо да Вінчі («Таємна вечеря», портрет Мони Лізи тощо) свідчить про значний розвиток художньо-естетичної думки

епохи Відродження. На його погляд, мистецтво, як і наука, слугує пізнанню реального світу.

Підкреслюючи «мудрість природи», індивідуальність, красу душі і тіла людини, Леонардо да Вінчі виступав як великий учений – анатом, психолог та чудовий живописець.

Справжній переворот у поглядах на світобудову в епоху Відродження зробив Микола Коперник (1473–1543). Він створив геліоцентричну систему, що суперечила геоцентричній системі християнських поглядів на світ.

У книзі «Про обертання небесних сфер» Коперник дійшов таких висновків: 1) Земля не є нерухомою в центрі Всесвіту, як вважали Аристотель, Птолемей, а також усі схоласти і церковники, а обертається навколо своєї осі;

2) Земля обертається навколо Сонця, яке є центром Всесвіту;

3) обертанням Землі навколо своєї осі Коперник пояснив зміну дня і ночі.

Ці висновки Коперника відкривали принципово нові шляхи для розвитку астрономії.

Велике значення для епохи Відродження мала творчість Галілео Галілея (1564–1642).

При розгляді питання про відношення Бога і природи Галілей відходить від пантеїзму і започатковує деїстичне розуміння світу. Бог, на його думку, створив природу, наділив її певним порядком і закономірностями. Однак після цього він не втручається у природу, яка живе і розвивається самостійно. На підставі висновку про незалежне від Бога існування природи Галілей обґрунтував правильність свого погляду на її пізнання.

Він запровадив експериментальноматематичний метод дослідження природи – Космосу. А астрономічні відкриття, передусім супутників Юпітера, стали наочним доказом істинності геліоцентричної теорії Коперника.

### 4.2.5. Соціально-політичні теорії

Епоха Ренесансу відома не тільки новими підходами до проблеми людини і природи, а й соціально-політичними теоріями.

Соціальні питання вивчали мислителі Нікколо Макіавеллі (1469–1527), Жан Боден (1530–1596), Гуго Гроцій (1582–1645), Томас Мор (1478–1535), Томмазо Кампанелла (1568–1639).

Таким чином, філософська думка епохи Відродження засвідчує виникнення нового світогляду, основними рисами якого є натуралізм і раціоналізм.

Головна ознака філософії Відродження – її світська, земна спрямованість. Вона має етапний історичний характер, бо створила умови для

переходу від середньовічної філософської спадщини до філософії Нового часу. У цьому і полягає її значення.

### 4.2.6. Філософія періоду Реформації

Процес подолання середньовічної схоластики здійснювався двояким шляхом: з одного боку, через Ренесанс, а з другого – шляхом європейської Реформації.

Ці шляхи відрізняються один від одного за способом критики середньовічної схоластики, однак обидва вони виражали необхідність заміни середньовічної філософії та ідеології, виступали виявом їх кризи, створювали передумови для виникнення філософії Нового часу.

Відомо, що Реформація – це різнорідний соціально-політичний та ідеологічний рух XVI–XVII ст., який охопив більшість країн Західної і Центральної Європи та був спрямований проти середньовічної католицької церкви.

Реформація стала наслідком виродження католицизму як пануючого світогляду, визнання його нездатності здійснити головний задум середньовічної релігійної культури – організувати земне життя людей як підготовку до «царства небесного».

Реформація була підготовлена виступами англійського реформатора Дж. Уікліфа та його послідовника чеського мислителя, священика Яна Гуса.

Ідейне оформлення вона одержала у вченнях Мартіна Лютера, Ульріха Цвінглі, Жана Кальвіна та ін.

Оголошуючи причиною Реформації «псування церкви», ідеологи Реформації вбачали проблеми католицької церкви в перекручуванні вчення Христа і метою Реформації вважали повернення до «істинного» християнства апостольських часів.

Ідеологи Реформації не були філософами в сучасному розумінні цього слова, однак їхні твори включали деякі філософські ідеї, які зробили істотний внесок у критику середньовічної філософії і підготовку підґрунтя для створення філософії Нового часу.

Розглянемо стисло основні ідеї лідерів Реформації.

Мартін Лютер (1483–1546). Вважається творцем німецької Реформації. У творі «До християнського дворянства німецьких націй» і наступних роботах він закликав до боротьби проти папства і духівництва, тому що вони встановлюють опіку над совістю і вірою.

Основний принцип учення Лютера – порятунок тільки вірою, благодаттю та Біблією.

Одним із центральних положень філософії Лютера вважається концепція «покликання».

На противагу католицькому вченню про протиставлення мирського і духовного Лютер стверджував, що й у мирському житті на професійному поприщі здійснюється благодать Божа. Праця ченців і священиків, якою б важкою і святою вона не була, ні на йоту не відрізняється в очах Бога від праці селянина в полі або жінки, що працює по господарству.

Звідси Лютер робить висновок про те, що священики не є посередниками між Богом і людиною, вони лише повинні направляти паству і являти собою приклад істинних християн. «Людина рятує душу не через Церкву, а через віру», – писав Лютер.

Спростовуючи божественність Папи Римського, Лютер посилався на православну церкву, яка також вважається християнською й обходиться без Папи та його безмежних повноважень. Лютер стверджував непогрішність Священного Писання, а авторитет Священного переказу і церковних соборів ставив під сумнів.

Ульріх (Хульдрейх) Цвінглі (1484–1531) – швейцарський протестантський теолог і гуманіст. Він розвивав принципові настанови протестантизму, уперше сформульовані Мартіном Лютером.

Однак на відміну від нього Цвінглі був більш послідовним, наполягаючи на тому, що кожне положення віровчення має бути обґрунтоване відповідним біблійним текстом.

Цвінглі був також більш рішучим у політичних поглядах: засуджував кріпацтво, лихварство, використання військових найманців, захищав інтереси дрібних підприємців.

Він був не настільки категоричним і в інтерпретації божественного приречення, свободи волі, первородного гріха, більш терпимо ставлячись до суджень античних філософів і середньовічних схоластів.

Жан Кальвін (1509–1564) – відомий діяч Реформації у Франції, засновник кальвінізму (пуританства).

У головному творі «Наставляння в християнській вірі» він фактично систематизував ідеї таких реформаторів, як Лютер, Цвінглі та ін.

Найбільш послідовно Кальвін розвив учення про «абсолютне приречення», відповідно до якого Бог ще до створення світу одних людей визначив до «порятунку», а інших – до «осуду». Однак ніхто з людей заздалегідь не знає про це.

Успіхи в особистому житті і професійній діяльності, на думку Кальвіна, свідчать про те, що віруючий є «божим обранцем». Визнаючи помірність і ощадливість молодої буржуазії найкращими чеснотами і проповідуючи світський аскетизм, Кальвін обґрунтував ідеали первісного капіталістичного накопичення, розробив «церковні встановлення» (1541), які набули характеру державного закону.

Також він скасував пишний католицький культ, увів в обов'язок відвідування церковних служб, заборонив розважальні заходи, яскравий одяг та прикраси.

Свободу совісті Кальвін тлумачив як свободу від католицизму, боровся за чистоту віри, надаючи протестантизму універсального характеру.

## Лекція 4.3 Вітчизняна філософська думка у Середньовіччі та Відродженні

ПЛАН

4.3.1. Загальна характеристика історичних періодів розвитку філософії в Україні.
4.3.2. Загальна характеристика філософської думки у вітчизняному Середньовіччі.
4.3.3. Особливості філософської думки в духовній культурі Київської Русі.
4.3.4. Філософія українського Відродження.

## Лекція 4.3.1. Загальна характеристика історичних періодів розвитку філософії в Україні

Вітчизняна філософська думка: традиції та особливості Філософія України – органічна частина всесвітньої філософії. Проблеми, які вона розглядає, тісно пов'язані з їх постановленням і теоретичним розв'язанням у світовій філософії.

Разом із тим історія філософії України відтворює і самобутні підходи та шляхи розв'язання цих проблем, що спираються на національні культурні традиції. Наше звернення до історії вітчизняної філософії має велике пізнавальне значення. Відомо, що без історії немає і теорії. Не вивчивши зміст і етапи розвитку філософської думки в Україні, неможливо повною мірою зрозуміти історію українського народу, особливості формування його духовного світу, культури та традицій.

Деякі філософи у розвитку та становленні філософії в Україні виокремлюють три періоди:

перший – становлення і розвиток філософської думки в Київській Русі;

другий – період філософії українського Відродження та Просвітництва і розвитку філософії в Києво-Могилянській академії;

третій – період української філософії в культурі романтизму XIX – першої половини XX ст.

Погоджуючись із такою концепцією періодизації історії філософії в Україні, мабуть, слід доповнити її четвертим і п'ятим періодами.

Четвертий період – від 30-х рр. ХХ ст. до кінця 80-х рр. – філософія радянського періоду, а також філософія української діаспори.

П’ятий – період народження культури незалежної України і формування сучасної філософії кінця ХХ – початку ХХІ ст.

Отже, мета цієї лекції – здійснити загальний огляд розвитку української філософської думки, починаючи з доби Київської Русі і закінчуючи дослідженнями сучасних вітчизняних філософів щодо вітчизняної філософії Відродження.

### 4.3.2. Загальна характеристика філософської думки у вітчизняному Середньовіччі

Київська Русь – перша східнослов’янська держава, де в межах духовної культури здійснювалося становлення вітчизняної філософської думки. Але визначити «момент» виникнення філософії як такої, звісно, ніхто не може, оскільки її становлення – це тривале накопичення узагальнених знань про довколишній світ. Можна лише з упевненістю сказати, що для вітчизняної культури у становленні давньоруської філософської думки принципове значення мав процес християнізації Київської Русі (988 р.).

Перемога християнства наприкінці Х ст. мала своїм наслідком проникнення античних та середньовічних філософських ідей на Русь через Візантійську імперію та сусідню Болгарію.

Цей час і є початком розвитку філософської думки у Стародавній Русі.

Другою важливою передумовою виникнення, поширення та розвитку філософських ідей у Київській Русі є писемність. Історики вважають, що писемність на Русі виникає відразу після утворення слов’янської азбуки Кирилом та Мефодієм, тобто з початку Х ст., а набуває розвитку і поширення із середини Х ст. Про це свідчать, наприклад, тексти договорів, укладених князями Олегом та Ігорем у 907, 911, 944 рр. Їх складали грецькою мовою і відразу ж перекладали і писали руською.

Важливим етапом у зародженні філософської думки на Русі є формування літературно-писемної мови, коли у зв’язку з уведенням християнства почався масовий переклад книг.

У давньоруській літературі XI–XII ст. можна виокремити такі напрями: перекладна література та оригінальна.

Перекладалися передусім біблійні тексти, твори отців церкви та богослужебна література, потрібні для практичного функціонування нової ідеології. Біблія перекладалася частинами. У XIII–XIV ст. було перекладено Новий Завіт та декілька книг Старого Завіту. Повний ж переклад Біблії було здійснено лише наприкінці XV ст.

Перше місце серед найпоширеніших у Давній Русі перекладених творів посідає твір Іонна Дамаскіна «Джерело знань».

Широко був відомий у Давній Русі слов'янський просвітник Іоанн Болгарський (864–927). Він переклав із грецької твори Іоанна Дамаскіна, написав декілька своїх творів і склав слов'янський «Шестиднів», тобто тлумачення біблійного оповідання про шість днів утворення світу (за Біблією).

Поширення в Київській Русі набули й збірки висловів давньогрецьких та римських філософів. Однією з таких була збірка «Бджола», де містилися уривки з філософських творів Платона, Аристотеля, Сократа, Піфагора, Демокріта, Епікура, Анаксагора та ін.

Завдяки таким творам, як «Повість про царевича Іосафа» та «Повість про Акіра премудрого», Давня Русь знайомилася з філософською думкою середньовічного Сходу.

У XI–XII ст. з'являються й оригінальні твори давньоруських авторів.

На перше місце за своїм філософсько-світоглядним значенням слід поставити «Слово про Закон і Благодать», написане першим руським за походженням митрополитом Іларіоном.

У формуванні світоглядних ідей велику роль відігравали і такі твори, як «Послання до Фоми» Климента Смолятича (середина XII ст.), «Слово про терпіння та любов» Феодосія Печерського (близько 1036–1074 рр.), «Златоуст» і «Торжественник», а також «Притча про людську душу і тіло» Кирила Туровського (близько 1130–1182 рр.), «Слово» та «Моленія» Данила Заточника (кінець XII – початок XIII ст.).

В основу майже всіх руських літописів, що розповідають про початкову історію Русі, покладено літописне зведення, що називається «Повість временних літ».

Не можна не згадати і твір «Слово о полку Ігоревім» (1187). Це не тільки видатний літературний пам'ятник, а й джерело філософських поглядів етапу становлення державності східних слов'ян.

Мислителі, письменники, публіцисти були не тільки серед осіб духовного звання, хоча саме вони переважають у середньовічний період.

Значним культурним діячем Київської Русі серед мирян, безсумнівно, є князь Київський Володимир Мономах, автор «Повчання». Це один із небагатьох текстів, де подано етичний кодекс поведінки мирян.

У працях наведених авторів, а також у творах Нестора-літописця, Мойсея Видубицького, митрополита Никифора та багатьох інших основну увагу звернено на тлумачення сутності людини та її місця у світі.

Ми перелічили основні пам'ятки писемної культури Київської Русі, хоча далеко і не всі.

### 4.3.3. Особливості філософської думки в духовній культурі Київської Русі

До нас дійшло 424 рукописи XI–XIII ст. А загальна кількість рукописних книг часів Київської Русі може становити від 31,5 до 130–140 тисяч томів. У всіх цих працях виявляються особливості, що становлять основу філософської культури Київської Русі.

Які ж це особливості?

По-перше, для філософської культури Київської Русі характерний синкретизм, тобто нерозчленованість.

Річ у тім, що в культурі Давньої Русі ще не існувало розподілу між різними сферами духовної діяльності людини. Кожен твір тієї епохи для нас є водночас пам'яткою і історії, і літератури, і філософії.

По-друге, для філософської думки тієї епохи характерна різноманітність підходів до розв'язання тих чи інших проблем. Вона розвивається не як монолог, обмежений православною догмою, а як поліфонія (багатоголосся) різних позицій.

По-третє, для філософської думки того періоду характерна теїстичність, тобто розвиток під егідою церкви, церковного світогляду. Однак, будучи теїстичною, вона не була теологічною.

Як це розуміти? Річ у тім, що давньоруські книжники здебільшого були не теологами, не релігійними проповідниками, а політиками. Їх непокоїли передусім соціально-політичні та етичні проблеми. Проте їх праці створювалися під значним впливом релігійної ідеології.

Тож, філософська культура того періоду є теїстичною, але не теологічною.

По-четверте, для філософської культури Київської Русі характерна етизація. Це означає, що будь-які проблеми книжники розглядали з позиції етики: через конфлікт сил добра і зла.

По-п'яте, для філософської думки періоду становлення характерна історіософічність, тобто центральною проблемою філософської думки Київської Русі була проблема вироблення уявлень про людську історію.

Які ж філософські питання були в центрі уваги київських «книжників»? Насамперед давні русичі намагалися відповісти на питання: що таке філософія?

Їх цікавив комплекс проблем, що стосувався світобудови. Вони прагнули з'ясувати глибинні джерела людської історії, знайти відповідь на питання: «Звідки пішла земля Руська?».

Їх захоплювали загадки людського буття. Напружений пошук відповідей на ці та подібні питання становив зміст філософської думки Київської Русі.

Отже, можна стверджувати, що вже в епоху розвитку Київської Русі було закладено підвалини філософського мислення, сформульовано основні

поняття та категорії, засвоєно і творчо пристосовано до руської дійсності елементи візантійської, а через неї грецької та східної філософських культур.

Подальший розпад Київської держави, міжусобиці, перенесення шляхом обману в 1169 р. єпископом Федором митропольної кафедри до міста Володимира негативно вплинули на розвиток духовної культури та філософської думки на Русі.

На Русь чекали ще більші випробування, а саме – татаро-монгольська неволя, що відкинуло її розвиток на сотні років.

Мине час, і Києво-Печерський «патерик» у XV ст. зі співчуттям та гордістю пригадає колишню міць Київської Русі, духовну стійкість русичів у роки монолітної країни.

### 4.3.4. Філософія українського Відродження

Відродження, або Ренесанс, – це соціальний та ідейний рух упродовж XIV–XVI ст. у європейських країнах, який був спрямований проти християнсько-схоластичної культури Середньовіччя і став перехідним періодом між середньовічною культурою і культурою Нового часу.

В Україну Відродження прийшло з північної Європи, де воно відбувалося у формі реформації, тобто у формі релігійних перетворень у дусі протестантизму.

Реформація поширилася спочатку на Річ Посполиту, а звідти перекинулася й на Україну.

Основними вимогами протестантського руху були такі: обмеження привілеїв католицького духовенства, установлення простих і зрозумілих церковних обрядів, контроль мирян за діяльністю церкви, відокремлення церкви від держави.

Усе це і визначило основні риси філософії Відродження в Україні.

Послаблення духовного диктату католицизму в Україні дало поштовх до розвитку науки і культури, появи світської освіти. У цей час зростає інтерес до соціально-політичної тематики, з’являються нові переклади творів Платона, Аристотеля, Демокріта, Епікура, поширюються й відомі ще за часів Київської Русі збірки апокрифічних праць письменників Візантії – «Бджола», «Прологи» та інші, а також оригінальні роботи Климента Смолятича, Кирила Туровського, Феодосія Печерського, перших київських митрополитів.

У цей період в Україні почали поширюватись ідеї гуманізму. Серед найвизначніших українських гуманістів слід назвати Юрія Дрогобича (1450–1494), Станіслава Оріховського (1513–1566), Павла Русина (1470–1517) та інших учених, поетів, громадських діячів.

Кожен із них певною мірою усвідомлював належність до своєї нації і дбав про рідну культуру незалежно від своєї гуманістичної діяльності.

Велике значення для відродження української культури мало виникнення книгодруку старослов’янською мовою.

Значна заслуга в цьому належить Франциску Скорині (близько 1490–1551) – великому слов'янському просвітителю. Скорина переклав з латини та грецької зрозумілою простим людям старослов'янською мовою низку богословських книг, що з'явилися в 1517–1519 рр. Серед них були Псалтир, Біблія, «Апостол» та ін. На початку 20-х рр. XVI ст. він заснував першу у Великому князівстві Литовському друкарню.

Пізніше освітнє діло Скорини продовжив Іван Федоров (близько 1510–1583), засновник книгодруку в Україні та Росії. Саме він у 1564 р. у Москві разом з П. Мстиславцем видав першу російську друковану книгу «Апостол», а в 1573 р. у Львові вийшли перша слов'янська «Азбука» та нове видання «Апостола». У 1580–1581 рр. Федоров працював в Острозі, де й видав першу повну українську Біблію.

Поява в Україні значної кількості високоосвічених людей, формування книгодрукарської бази створили передумови для вирішення наступного завдання Ренесансу – поширення освіти, науки та культури серед усіх прошарків населення. І це завдання почало успішно вирішуватися у другій половині XVI ст.

Почалося активне заснування в містах та селах нових народних шкіл. Крім того, перед просвітителями України постало ще одне важливе завдання – створення вищої школи. Тільки вона була в змозі створити справді великі прошарки народної інтелігенції, учителів, письменників, духовних пастирів, здатних підняти українську культуру на новий щабель і вберегти український народ від асиміляції.

Засновником першого вищого навчального закладу в Україні був князь, київський воєвода Костянтин Острозький (1526–1608). Цей заклад був заснований на Волині 1576 р. і дістав ім'я свого засновника – Острозька колегія. До колегії князь запросив відомих українських та іноземних учених, фахівців із різних галузей знань. Нарівні з богословськими дисциплінами, іноземними мовами, астрономією, математикою, фізикою та іншими предметами вивчалася філософія.

Острозький культурно-просвітницький центр своєю діяльністю зробив значний внесок у розвиток філософської думки в Україні. У ньому культивувалося розуміння філософії як мудрості з характерними пошуками істини на шляху містичного єднання з Богом.

Тут відстоювалися життєздатності традицій слов'янської писемності, розвивалися реформаційні та ренесансно-гуманістичні ідеї.

Філософськими ідеями позначено твори українського релігійного полеміста Герасима Смотрицького (помер у 1594 р.), першого ректора Острозької школи. У його праці «Ключі царства небесного» (1587) знаходимо характеристику кругообігу подій у світі.

Видатним українським письменником та релігійним митцем був молодший сучасник Г. Смотрицького Іван Вишенський (1550–1620). Свій палкий темперамент він повною мірою виявив у боротьбі проти посилення в Україні католицьких та уніатських впливів. Монах-аскет усім серцем уболівав за свою вітчизну, палко виступав проти егоїзму, продажності панівних верхів населення, картав пихатість панів, неуцтво владик, заступався за пригнічені народні маси, але вихід із цих проблем він убачав у поверненні до старих традицій і рішуче виступав проти реформ у суспільстві, проти світської філософії.

До блискучої плеяди релігійних полемістів належать також Захарій Копистенський (помер у 1627 р.) та Стефан Зизаній (близько 1570– 1621) – гарячі та палкі захисники українського православ'я. Своїми промовами в церквах та міщанських домівках, на ярмарках та битих шляхах вони привертали до себе простий люд.

У боротьбі проти наступу католицизму Зизаній використовував навіть протестантську теорію про «папу-антихриста», за що був засуджений уніатським собором, але виправданий православ'ям. Прихильники католицизму та уніатства вбачали в ньому серйозного супротивника і навіть замахувалися на його життя.

Визначним релігійним філософом того часу в Україні був Кирило Ставровецький (помер у 1646 р.), перу якого належать такі твори: «Зерцало Богословія», «Вчительське Євангеліє», «Перло багатоцінне». У них проглядаються цілісний світогляд і намагання його наукового висловлення.

Погляди Ставровецького дуалістичні. Він різко протиставляє невидимий світ (Бога) видимому. На його думку, видимий світ складається з чотирьох елементів, кожному з яких, як і в Аристотеля, відводиться своє особисте місце у світі: у центрі розташовується Земля, навколо неї – Повітря та Вода, зовнішню сферу становить Вогонь.

На підставі зазначеного можна зробити висновок про те, що в XVI ст. в Україні виникла професійна філософія. Однак, на думку дослідника історії філософії в Україні Д. Чижевського, «самостійної філософської творчості цей період не дав. Але саме засвоєння хоч якихось основ філософської науки, традицій філософського навчання, філософського мислення саме по собі є великою цінністю».

Такими є основні риси українського Ренесансу XV–XVII ст.

Питання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте передумови формування філософії Відродження?
2. В чому полягала відмінність у осмисленні вчень античних філософів у добу Середньовіччя і епоху Відродження?
3. Чому філософію Відродження характеризують як антропоцентричну?
4. В чому полягає філософський зміст гуманізму?
5. Назвіть основні матеріалістичні та діалектичні ідеї натурфілософії Відродження.
6. Розкрийте значення створення геліоцентричної картини світу М. Коперніком для розвитку філософії.
7. Які характерні риси гносеології епохи Відродження?
8. Розкрийте зміст теорії „двоїстої істини" П'єтро Помпонацці.
9. В чому полягає зміст поняття „макіавеллізм"?
10. Які основні ідеї соціалістичних утопій епохи Відродження?

## Тема 5. Європейська та вітчизняна філософська думка: від Нового часу до сучасності

### Лекція 5.1. Філософія Нового часу

ПЛАН

5.1.1. Загальна характеристика філософії нового часу.
5.1.2. Емпіризм Френсіса Бекона.
5.1.3. Філософські погляди Томаса Гоббса.
5.1.4. Філософські погляди Джона Локка.
5.1.5. Суб'єктивно-ідеалістична парадигма у філософії.
5.1.6. Філософський раціоналізм Рене Декарта.
5.1.7. Філософія Бенедикта Спінози.
5.1.8. Філософські погляди Готфріда Лейбніца.

#### 5.1.1. Загальна характеристика філософії Нового часу

Термін «Новий час» є таким самим умовним, як і термін «Відродження».

Застосовуючи його, ми маємо на увазі час зародження та утвердження нового суспільного устрою – буржуазного, який висуває й обґрунтовує нові цінності та засади людського буття порівняно з феодалізмом.

Машинне виробництво, яке поступово витісняло ремесла, потребувало розвитку точних знань про закономірності природи. Унаслідок цього перед суспільством постала проблема розроблення методів, шляхів та прийомів вивчення природи.

На цій основі у філософії XVII ст. формуються два протилежних напрями: емпіризм та раціоналізм.

Прихильники емпіризму (від грец. empiria – досвід) вважали єдиним джерелом пізнання чуттєвий досвід (дані органів відчуття людини), слушно стверджували, що процес пізнання починається з відчуттів. Проте вони недооцінювали раціональну діяльність, переконували, що розум нічого не додає до змісту знань, бо немає нічого, чого б не було у відчуттях, а розум лише комбінує матеріал, одержаний із чуттєвого досвіду.

Своєрідною модифікацією емпіризму виступає сенсуалізм (від лат. sensus – почуття).

Його прихильники прагнули вивести весь зміст пізнання вже не просто з досвіду, а з діяльності органів відчуття.

З XVII–XVIII ст. емпіризм та сенсуалізм розвивали Френсіс Бекон, Томас Гоббс, Джон Локк, представники французького матеріалізму. Послідовне продовження сенсуалізму Локка привело Джорджа Берклі та Давіда Юма до суб'єктивно-ідеалістичних висновків.

Прихильники раціоналізму вважали джерелом пізнання розум, логічне мислення, твердили, що чуттєвий досвід не може забезпечити достовірність та загальне знання.

На противагу середньовічній схоластиці та релігійному догматизму класичний раціоналізм (Рене Декарт, Бенедикт Спіноза, Готфрід Лейбніц) виходив з ідеї природного порядку – необмеженої причинної послідовності, що просякує світ, тобто мав форму детермінізму.

Раціоналізм, що утверджував визначальну роль розуму не тільки у пізнанні, а й у діяльності людей, став філософською основою ідеології Просвітництва. Проте позиція раціоналізму, як і позиція емпіризму (сенсуалізму), страждала на однобічність, абсолютизацію однієї з пізнавальних властивостей людини, що врештірешт сприяло утвердженню у філософії метафізичного, механістичного способу мислення.

### 5.1.2. Емпіризм Френсіса Бекона

Засновником емпіризму та матеріалізму Нового часу вважають англійця Френсіса Бекона (1561–1626), який жив і творив в епоху, що стала періодом могутнього економічного і культурного піднесення у розвитку Англії (Френсіс Бекон – сучасник Вільяма Шекспіра).

Френсіс Бекон – виходець із дворянської сім'ї. Його батько був лордом-охоронителем печатки. Вершина політичної кар'єри самого Бекона – лорд-канцлер королівського двору. У 1621 р. парламент звинуватив Бекона в

інтригах і корупції та усунув від справ. Після цього Бекон повністю присвятив себе науковій діяльності.

Френсіс Бекон написав багато філософських та наукових творів: «Моральні, економічні та політичні есе», «Нова Атлантида», «Про принципи та начала».

Його основний твір – «Новий Органон». Тоді «органоном» називали збірку трактатів із логіки Аристотеля. Поняття «органон» (знаряддя, інструмент) приблизно рівнозначне поняттю «метод». Тому, називаючи свій твір «Новий Органон», Бекон протиставляв свій метод методу Аристотеля. У своїй праці він розробив індуктивний метод пізнання та обґрунтував основні принципи емпіризму.

Головним завданням філософії Бекон вважав формування методу науки з метою підвищення влади людини над природою, тобто наука мала стати не самоціллю, а засобом. У відомому афоризмі «Знання – це сила» саме і підкреслюється практична спрямованість науки. Але для того, аби оволодіти природою і поставити її на службу людині, необхідно принципово оновити наукові методи дослідження.

Бекон розрізняв два види дослідів: плодоносні та світлоносні. Плодоносними він називав досліди, мета яких – давати безпосередню користь людині, а світлоносними – ті, метою яких є пізнання законів, явищ та властивостей речей. Але ці знання повинні ґрунтуватися на фактах і від них іти до широких узагальнень.

Такий метод має назву індуктивного. Індукція (від лат. induktio – наведення) – форма умовиводу, за якої на підставі знання про окреме робиться висновок про загальне, спосіб міркування, за допомогою якого встановлюється обґрунтованість висунутого припущення.

Бекон вважав, що метод індукції може дати достовірне знання тільки тоді, коли свідомість буде звільнена від хибних суджень («ідолів», «привидів»). Таких ідолів Бекон поділяв на чотири групи: «ідоли роду», «ідоли печери», «ідоли площі», «ідоли театру». «Ідоли роду» – це перешкоди, зумовлені спільною для всіх людей природою, недосконалістю самого людського розуму; «ідоли печери» – спотворення, джерелом яких є індивідуальні особливості розуму індивідів; «ідоли площі» – перешкоди, що виникають унаслідок спілкування між людьми; «ідоли театру» – перешкоди, породжені сліпою вірою людей в авторитети, стародавні традиції, хибні думки.

Перші два ідоли є природженими, другі – набутими. Людині звільнитися від таких ідолів-помилок дуже важко, у цьому має допомогти філософія.

Основним засобом подолання ідолів Бекон вважав досвід і оброблення емпіричних даних науковими методами. Очистивши розум від ідолів, слід обрати вірний метод (шлях) пізнання.

На думку Бекона, існують три основних шляхи пізнання:

− шлях павука – спроба вивести знання з чистої свідомості без опори на дійсність, що призводить до знехтування фактами. Висновки, одержані у такий спосіб, мають форму гіпотез і можуть бути як істинними, так і хибними;

− шлях мурахи – наполегливе збирання розрізнених фактів без їх узагальнення. Шлях мурахи – чистий вампіризм, уміння збирати факти, але невміння їх обробляти;

− шлях бджоли – істинний шлях пізнання, який полягає в розумовому переробленні даних досвіду і за допомогою якого дослідник здійснює перехід від емпірики до теорії. Саме шлях бджоли дозволяє, на думку Бекона, прийти до пізнання природи речей.

Творчість Френсіса Бекона справила значний вплив на розвиток філософії та науки. Однак він робив занадто великий акцент на емпіричних методах дослідження, недооцінюючи роль раціонального моменту в пізнанні людини та навколишнього світу.

### 5.1.3.Філософські погляди Томаса Гоббса

Ідеї Френсіса Бекона вплинули на формування філософського вчення англійського матеріаліста Томаса Гоббса (1588–1679), основні ідеї якого викладено у працях «Левіафан», «Про тіло», «Про людину».

Він створив першу в історії філософії закінчену картину механістичного матеріалізму, стверджуючи, що природа не є одушевленим організмом (як вважалося в епоху Відродження), а є колосальною сукупністю матеріальних тіл, які розташовані у певному геометричному порядку. Найважливішими якостями будь-якого тіла є протяжність і зовнішня форма, а також рух і спокій. Простір і час залежать від руху тіл: немає ніякого часу взагалі, а є лише час у конкретних матеріальних системах. Навіть Бога Гоббс розглядав як нерухомий «першодвигун», тонке природне тіло. Бог, за думкою філософа, привів світ у рух, а потім не втручається в його долю. Гоббс також заперечував існування душі як особливої субстанції – тіла.

Така позиція привела до механістичного розуміння людини. За Гоббсом, люди, як і тварини, – складні механізми, дії яких визначаються зовнішніми впливами.

У теорії пізнання Гоббс послідовно відстоював свою тезу про те, що «у розумі людини немає жодного поняття, яке не було б породжене спочатку, цілком або частково, в її органах відчуття». Відчуття є джерелом і основою всієї духовно-практичної діяльності людини. Пізнання – це процес порівняння, поєднання та розділення ідей, які виникають при чуттєвому сприйнятті.

У той же час Гоббс не заперечував цілком і деякі принципи раціоналізму. Наприклад, він надавав великого значення математиці, визнавав її зразком точного достовірного знання.

Гоббс також звертав велику увагу на роль мови в науковому пізнання. Слова мови – це як би знаки, котрими позначаються ті чи інші предмети. Роль знаків у житті людей є дуже великою, у певному сенсі знаки створили саму людину, тому її можна визначити як істоту, котра оперує знаками.

Гоббс розробив ціле вчення про знаки, в якому розкрив їх гносеологічну роль, структуру, класифікацію. Гоббс підкреслював, що в процесі пізнання використовуються два протилежних методи: індукція та дедукція. Однак він розумів ці методи досить своєрідно: ототожнював індукцію з аналізом, а дедукцію – із синтезом. Гоббс був переконаний, що індукція повинна переважати у пізнанні природи, а дедукція – у пізнанні суспільства й держави.

На відміну від Бекона на передній план Гоббс висував проблеми наукового розуміння суспільства, держави, права, релігійної віротерпимості. Саме ці питання привертали найбільшу увагу в епоху буржуазної революції в Англії, сучасником якої був філософ.

Учення Гоббса про державу і право стало широко відомим. Воно базується на розрізненні двох становищ людського суспільства – природного і громадянського.

Природне становище – вихідне, тут кожний має право на все, що може захопити, тобто право збігається із силою. Тому природне становище – це стан «війни всіх проти всіх». Гоббс не шкодував фарб для зображення хижості людей в їх природному вигляді, виражав цю похмуру картину відомим давньоримським прислів'ям «Людина людині – вовк». Таке становище, за Гоббсом, погрожує людині самознищенням.

Звідси висновок про необхідність для всіх людей змінити природне становище на становище громадянське, державне. Люди змушені укласти суспільну угоду для забезпечення загального миру та безпеки, на основі яких і виникає держава.

Хоча з положенням Томаса Гоббса про первинну агресивність людини навряд чи можна погодитись, його ідеї про природне, а не надприродне походження держави стали безумовним кроком уперед на шляху дослідження проблеми.

### 5.1.4. Філософські погляди Джона Локка

Філософські ідеї Френсіса Бекона і Томаса Гоббса розвивав та обґрунтовував видатний англійський учений-матеріаліст XVII ст. Джон Локк (1632–1704).

Філософська діяльність Дж. Локка проходила в епоху Реформації в Англії, у період другої буржуазної революції (1688) та після неї.

Він брав участь у боротьбі з пережитками феодалізму як філософ, економіст, політичний письменник.

Боротьба проти схоластики, розпочата Галілеєм, Беконом, Гоббсом, висунула на передній край проблему методу пізнання і весь комплекс питань

гносеології. Саме їм і присвячено основний філософський твір Дж. Локка «Дослідження про людський розум».

Трактат починається критикою вчення про вроджені ідеї. Дж. Локк доводить, що вроджених ідей немає ні в теоретичному мисленні, ні в моральних переконаннях. Душа, розум – це «чистий аркуш паперу» (tabula rasa), без будь-яких знаків та ідей. Жодний людський розум, яким би потужним і могутнім він не був, не спроможний сформулювати або винайти ідеї; єдиним джерелом ідей може бути лише досвід. Усе людське знання походить із досвіду – зовнішнього (відчуттів) та внутрішнього (рефлексії).

Ідеї відчуттів – основа наших знань про світ. Дж. Локк розподіляв їх на два класи: ідеї первинних та вторинних якостей. Ідеї первинних якостей (густина, протяжність, фігура, рух та ін.) – копії самих цих якостей, тоді як ідеї вторинних якостей (колір, запах, смак, звук та ін.) не схожі на якості самих речей.

Дж. Локк вважав, що всі найбільш прості ідеї – найясніші і найадекватніші. Істинність і хибність належать уже не ідеям, а судженням, оскільки істинність завжди передбачає ствердження або заперечення.

За ступенем достовірності Дж. Локк виділяв два види знання: беззаперечне, точне, достовірне та знання ймовірнісне.

Беззаперечне знання – продукт активної діяльності мислення, яке утворюється в результаті розгляду наших уявлень і відносин між ними.

Імовірнісне знання – це таке, що ще не пройшло крізь сито мисленнєвої діяльності.

За ступенем точності знання Дж. Локк розрізняв три рівні пізнання: інтуїтивний, демонстративний та сенситивний.

Найбільш достовірним пізнанням він уважав інтуїтивне, яке засноване на узагальненні внутрішнього досвіду.

На другому місці – демонстративне, або доказове, пізнання, основою якого є узагальнення ідей, що виникають у процесі зовнішнього досвіду. На його основі пізнаються основні положення математики, етики, буття Бога.

На третьому місці – сенситивне, або чуттєве, пізнання, яке обмежується сприйняттям окремих одиничних речей зовнішнього світу. На його основі ми переконуємося в існуванні інших речей. Учення Джона Локка про розрізнення первинних та вторинних якостей спирається на протиставлення об’єктивного та суб’єктивного. Його розвиток пізніше привів до формування суб’єктивного ідеалізму.

### 5.1.5. Суб’єктивно-ідеалістична парадигма у філософії

Далі розвиток емпірико-сенсуалістичної гносеології вже в XVIII ст. продовжують Джордж Берклі та Давід Юм.

Англійський філософ, єпископ Джордж Берклі (1685–1753) вважається засновником суб’єктивного ідеалізму.

У своїх працях «Досвід нової теорії зору», «Трактат про начала людського знання» він робить спробу суб'єктивно-ідеалістичного тлумачення природи відчуттів.

Критикуючи філософську позицію Дж. Локка, Берклі стверджував, що не тільки «вторинні», а й «первинні» якості речей мають суб'єктивний статус. У цьому аспекті всі якості речей «вторинні», оскільки їх сприймає людина. Отже, філософ ототожнив властивості речей із відчуттями цих властивостей, видав відчуття за єдину реальність, а речі тлумачив як комбінування відчуттів та ідей. У дусі радикального сенсуалізму Берклі стверджував, що тільки чуття можуть незаперечно засвідчувати факт існування будь-чого.

Сутність цієї концепції втілено у відомому висловлюванні Берклі: «Існувати – означає сприйматися почуттями». З таких позицій випливало прагнення дискредитувати основне поняття матеріалізму – поняття «матерія».

Спираючись на вчення Дж. Локка про суб'єктивність вторинних якостей, Берклі зробив висновок про суб'єктивність і первинних. Наприклад, він стверджував, що яблуко – це сукупність жовтого, червоного, кислого, круглого, соковитого (вторинних якостей), тобто сукупність людських відчуттів. Що ж залишається від яблука, якщо відкинути відчуття жовтого, кислого тощо? Нічого. Берклі і додавав: якщо матеріалістам подобається називати це ніщо матерією, то тоді можна погодитися з тим, що матерія та ніщо – це те саме. Оскільки немає чуттєвого сприйняття матерії, а є лише сприйняття окремих речей, кожна з яких – це сума відчуттів, то матерії не існує.

Послідовний розвиток суб'єктивно-ідеалістичної точки зору неминуче призводить до соліпсизму (сам, єдиний), тобто визнання реального існуючим лише одного сприймаючого, мислячого суб'єкта.

Абсурдність соліпсизму розумів і сам Берклі, а тому всілякими засобами намагався подолати його, прагнув довести безперервність існування речей, виводячи її з одночасності сприйняття речей багатьма людьми. Для цього він увів поняття «скрізь проникаючого вічного духу», тобто Бога, сприйняття якого й забезпечує врешті-решт безперервність існування світу.

З позицій суб'єктивного ідеалізму Берклі також намагався виробити нове обґрунтування буття Бога: чуттєві речі реально існують і сприймаються безмежним духом, а тому безмежний дух чи Бог існує.

Такий доказ буття Бога не підтримало навіть англійське духовенство через його суб'єктивізм.

Послідовну суб'єктивноідеалістичну концепцію розвинув Давід Юм (1711–1776).

На відміну від Дж. Берклі, Юм – скептик, агностик. Він вважав, що основою наших знань є відчуття і все, що ми знаємо і можемо знати, – це зміст наших відчуттів. Таким чином, скептицизм Юма, наполягаючи на недосконалості наших відчуттів, відмовляв у праві на істину розуму людини.

Юм також спрямовував свої міркування на підвалини людського знання і зазначав, що вони існують у двох формах: чіткого та виразного знання та неповного, туманного знання. Він вважав, що людина має справу не із зовнішнім світом, а з потоком своїх відчуттів і уявлень. «Нам нічого не відомо про світ, який нас оточує», – підкреслював філософ. Ми лише з'єднуємо або роз'єднуємо наші враження і в такий спосіб нібито констатуємо світ. Діяльність розуму не виходить за межі оманливої видимості речей. І на підставі цього світ для людини залишається непізнаним.

Основними положеннями Юма стосовно пізнання світу є такі:

виразні знання ми одержуємо у прямому спостереженні дійсності;

непевні знання ми одержуємо у міркуваннях з приводу сприйнятого;

між наданим у чуттях та ідеями нашого розуму не існує причинного зв'язку;

певне відчуття може породжувати у різних людей відмінні, а може й протилежні ідеї;

докази розуму постають завжди ймовірними; доводяться лише факти математики – усе інше випливає з досвіду;

практична користь стає своєрідним критерієм істинності вражень, як і мірилом моральності.

Гносеологічні ідеї розглянутих філософів мали вагоме значення для науки та усвідомлення пізнавальних і діяльних можливостей людини.

Так, не підлягало сумніву те, що пізнання складається із рефлексивних дій розуму та чуттєво наданого матеріалу; воно передбачає певну інтелектуальну активність, що пов'язано із досвідом та діяльністю; зроблений важливий висновок про неможливість зведення мислення до опрацювання чуттєвого матеріалу.

Разом із тим ці ідеї багато в чому залишалися непевними та неповними. Результатом цього стало те, що у філософії сформувалася парадигма, яка надавала вирішального значення чуттєво фіксованим фактам досвіду, а логічні міркування ставила в залежність від них.

### 5.1.6. Філософський раціоналізм Рене Декарта

Основоположником раціоналістичного напряму був французький філософ Рене Декарт (1596–1650).

Основні його погляди викладено у працях «Міркування про метод» (1637), «Роздуми про першу філософію» (1641), «Засади філософії» (1643), «Пристрасні душі» (1649).

Декарт виходив із принципу тісного взаємозв'язку всіх наук. «Уся філософія, – писав він, – подібна як би дереву, коріння якого – метафізика, стовбур – фізика, а галузі, які виходять від цього стовбура, – усі інші науки, що зводяться до трьох головних: медицини, механіки та етики...».

Найбільшу соціальну користь мають спеціальні науки («кінці галузей»), які осягають «велику книгу світу». Шлях руху людського знання – це шлях від найзагальніших положень фізики і далі – до спеціальних наук. Головними двигунами наукового пошуку є досвід і математика.

Декарт став засновником аналітичної геометрії і математичної логіки. Він був практично переконаний у необхідності математизації наукового знання і зведення математики в ранг Загальної Математики.

Французькому філософу належить гіпотеза про розвиток світу в часі, тобто еволюції. Тим самим він обґрунтовував дуже важливу думку про поступове виникнення і зміну всього сущого.

Бог нібито створив матерію й здійснив її первісний поштовх, через що вона прийшла в хаотичний рух. Далі ж світ розвивався, на думку Декарта, відповідно до законів механіки. З вогню утворилися Сонце і зірки, з повітря – небо, а із землі сформувалися сама Земля та сусідні планети.

В історії філософії Декарт вважається засновником принципу дуалізму. Він припускав існування двох незалежних одна від одної субстанцій – матеріальної та духовної. Основною властивістю матеріальної субстанції є протяжність, а духовної – мислення.

Матеріальну субстанцію Декарт ототожнював із природою і вважав, що все в природі підкоряється суто механічним законам, які можуть бути відкриті за допомогою математичної науки – механіки.

Услід за Беконом та Гоббсом Декарт приділяв велику увагу розробці наукового методу пізнання. Якщо попередні філософи розробляли методи емпіричного дослідження природи, то Декарт намагався розробити універсальний метод усіх наук.

Таким методом він вважав раціональну дедукцію. Дедукція (від лат. deduktio – виведення) – це перехід від загального до окремого, одна з форм умовиводу, при якій на основі загального правила логічним шляхом з одних положень як істинних з необхідністю виводиться нове істинне положення.

У трактаті «Роздуми про метод» Декарт виокремлює чотири правила, яких слід додержуватися в процесі пізнання:

– не приймати ніяку річ за істину, доки ти її не пізнав як істину вочевидь;

– уникати будь-якого поспіху та зацікавлення; поділяти кожне з питань на стільки частин, скільки необхідно для їх розв’язання;

– свої ідеї розміщувати в потрібній послідовності, починаючи з предметів найпростіших і найлегше пізнаваних;

– здійснювати такі повні розрахунки і такі повні огляди, аби бути впевненим, що нічого не залишено поза увагою.

Дуалізм філософії Декарта виявився й у його вченні про «вроджені» ідеї. Він учив, що всі ідеї людина знаходить трьома шляхами.

По-перше, частину з них вона одержує ззовні за допомогою чуттєвих контактів із предметами.

По-друге, вони утворюються в розумі шляхом перероблення ідей першого роду. Але найбільш важливу роль відіграють так звані вроджені ідеї (поняття). Вони являють собою якесь «природжене світло», що завжди присутнє у розумі. Це такі поняття, як довжина, рух, єдність, Бог.

Існують також вроджені аксіоми, наприклад: «З нічого не може відбутися щось» та ін.

Досліджуючи ідеї, Декарт, по суті справи, вивчав здатність людини мислити логічно, що сформувалася впродовж її тривалої духовно-практичної діяльності.

Творчість Рене Декарта започаткувала раціоналістичну традицію в європейській філософії Нового часу.

Головне в цій традиції – культ людини як істоти розумної та діяльної.

### 5.1.7. Філософія Бенедикта Спінози

Послідовником і критиком учення Декарта був нідерландський філософ Бенедикт (Барух) Спіноза (1632– 1677).

Основні його твори: «Про Бога і людину та її щастя» (1658–1660), «Богословсько-політичний трактат» (1670), «Трактат про вдосконалення розуму» (1662), «Етика» (1677).

В основі філософської системи Спінози лежить учення про єдину субстанцію – природу. Субстанція – причина самої себе. Філософ заперечував існування надприродного, ототожнював Бога з природою, стояв на позиціях пантеїзму. Природа існує вічно, не має кінця, вона є причиною та наслідком, сутністю та явищем. Природа, субстанція, матерія і Бог становлять, за Спінозою, нерозривну єдність. Таке розуміння субстанції містило як діалектичну ідею взаємодії між конкретними матеріальними утвореннями, так і водночас ідею їх матеріальної єдності.

Однак Спіноза відкидав атрибутивність руху; на його думку, рух не є невід'ємною властивістю матеріального світу, а лише його Модусом (вторинною, похідною характеристикою). Це було антидіалектичним моментом у філософії Спінози.

У теорії пізнання Спіноза розвивав раціоналізм. Чуттєве пізнання, на його погляд, дає поверхове знання; вірні знання ми одержуємо лише за допомогою розуму. Найвища форма пізнання, за Спінозою, – інтуїція. Критерієм істини є чіткість. Незважаючи на зовнішньо абстрактний характер міркувань Спінози про субстанції, модуси, атрибути, його філософія має яскраво виражену практичну спрямованість.

Учення про субстанції – це і вчення про людину, про її моральність, про мудре сприйняття життя. «Свобода є пізнана необхідність» – так сформулював Бенедикт Спіноза шлях людини до свободи.

### 5.1.8. Філософські погляди Готфріда Лейбніца

Останнім представником європейського раціоналізму XVII ст. вважається німецький філософ-ідеаліст Готфрід Вільгельм Лейбніц (1646–1716).

«Міркування про метафізику» (1686), «Нова система природи» (1695), «Нові досліди про людське розуміння» (1705), «Теодіцея» (1714) – це далеко не повний перелік його основних філософських творів.

Він відомий також як математик, фізик, винахідник, історик, юрист, мовознавець.

Ядром філософської системи Лейбніца є вчення про монади – монадологія.

Монада – це проста неподільна духовна субстанція. Стосунки між монадами – це гармонія. Первісна якість монади – самодіяльність. Тому завдяки монадам матерія має здатність до вічного саморуху. Свідомість притаманна тільки тим монадам, які мають здатність до самосвідомості, – тільки людині. Кожна з монад являє собою деякий замкнений світ, відображуючи в собі при цьому весь світовий порядок. Для подолання ізольованості монад Лейбніц уводить принцип наперед установленої гармонії, який іде від Бога, забезпечує внутрішній порядок усього світу монад і перетворює кожну монаду на «живе дзеркало всесвіту».

Лейбніц розрізняв три види монад за ступенем їх розвитку:

− монади нижчого ступеня розвитку, які володіють лише здатністю до пасивного сприйняття й утворюють фізичні тіла, тобто предмети неживої природи;

− монади-душі, які мають здатність до відчуття й уявлення та утворюють рослинний і тваринний світ;

− монади-духи, які наділені свідомістю і знаходяться на вищому ступені розвитку. Вони визначають природу людини.

З основними ідеями монадології пов’язана і теорія пізнання Лейбніца. У ній він намагався знайти компроміс між емпіризмом і раціоналізмом за умови збереження пріоритетної ролі останнього.

Виділяв два види істини: − істини розуму, які являють собою вроджені ідеї. Вони не дані відразу ясно і чітко, а знаходяться в інтелекті у зародковому стані і лише поступово розвиваються до повного усвідомлення. Вони є конструкціями розуму і підпорядковуються суворим логічним і математичним правилам аналізу та синтезу.

Особливостями цих істин є їх усезагальність і необхідність; − істини факту, які не характеризуються всезагальністю і необхідністю. Вони є випадковими у тому сенсі, що не можуть бути виведені дедуктивним шляхом.

Методом відшукання цих істин Лейбніц вважав індукцію. До істин факту він відносив закони природи, які відкриваються природничими науками.

Філософ переконливо доводив, що людське пізнання завжди потребує певних принципів, які роблять його осмисленим. До основного принципу сенсуалізму він робить влучне «доповнення»: немає нічого в розумі, чого б раніше не було в почуттях… крім самого розуму (який не можна вивести з ніяких почуттів).

Раціоналістична система Готфріда Лейбніца стала завершенням раціоналістичної тенденції у філософії XVII ст. і предтечею німецької класичної філософії.

## Лекція 5.2. Європейська та вітчизняна філософія епохи Просвітництва

ПЛАН

5.2.1. Загальна характеристика філософувань європейського Просвітництва.

5.2.2. Філософія Шарля Луї Монтеск'є.

5.2.3. Філософські погляди Вольтера.

5.2.4. Філософія Жана-Жака Руссо.

5.2.5. Французькі матеріалісти XVIII ст.

5.2.6. Філософія українського Просвітництва.

5.2.7.Філософія Григорія Сковороди.

### 5.2.1. Загальна характеристика філософувань європейського Просвітництва

У другій чверті XVIII ст. у Франції сформувався широкий і могутній рух, який дістав назву Просвітництво.

Він не був тільки політичним чи філософським явищем, хоча філософія, особливо матеріалістична, відігравала в ньому важливу роль.

Просвітництво об'єднало всіх прогресивно мислячих представників «третього стану»: юристів, філософів, буржуазію, природознавців.

У цю епоху увага філософів повертається від проблем методології пізнання до проблем людського буття, буття суспільства, історії та перспектив розвитку людства.

Просвітники критикували феодальний лад та його культуру, вимагали встановлення нових, прогресивних суспільних порядків, виступали на захист

народних мас, за їх право на освіту і культуру. Вони вірили в людину, її розум та високе покликання. У цьому просвітники продовжували гуманістичні традиції Відродження.

У філософії Просвітництва виділяються деїстичний та матеріалістичний напрями.

Найбільш відомими представниками деїзму були Шарль Луї Монтеск'є, Вольтер, Жан-Жак Руссо; матеріалізму – Жюльєн Офре де Ламетрі, Клод Адріан Гельвецій, Дені Дідро та Поль Анрі Гольбах. Розглянемо докладніше творчість цих просвітників.

**5.2.2. Філософія Шарля Луї Монтеск'є**

Одним із перших філософів-просвітників деїстичного напряму був Шарль Луї Монтеск'є (1689– 1755).

Його перший літературний досвід – роман «Перські листи» (1721) – мав величезний успіх. У ньому філософ піддав критиці феодально-абсолютистський режим.

Основним твором Монтеск'є по праву вважається твір «Про дух законів» (1747). У своїй філософії Монтеск'є розглядав причини існування різних форм суспільства, вважаючи, що для того, аби зрозуміти ту чи іншу форму суспільного розвитку, необхідно почитати те законодавство, яке існує в даному суспільстві.

Монтеск'є розрізняв два типи законів, що існують у суспільстві:

1) «природні», які визначаються біологічними, природними характеристиками людини і виражають її ставлення до природи та інших людей;

2) соціальні закони.

Монтеск'є виділяв три основних способи правління, що існували в історії: республіканський, монархічний та деспотичний.

Він вважав, що юридичні норми держави визначаються формою держави, закони ж – це юридично виражені правила, що визначають відносини між верховною владою і членами суспільства.

Ці закони, за Монтеск'є, формують політичну свободу, яка полягає у тому, що кожен має право робити все, що дозволено законами.

Сенс концепції Монтеск'є зводився до твердження, що законодавства, характерні для певних форм правління, а саме демократичної, монархічної та деспотичної, детерміновані різними чинниками: характером політичної влади, ґрунтом, рельєфом (тобто географічним середовищем), вдачами, звичаями, релігійними віруваннями, чисельністю населення.

Тим самим Монтеск'є спробував усвідомити суспільство як ціле, пов'язане в єдине низкою умов. Ця цілісність і визначає «дух законів». Кожна форма правління – своєрідна структура, усі елементи якої взаємопов'язані і необхідні для функціонування цілого. У кожній соціальній структурі головним

елементом Монтеск'є вважав ту або іншу людську пристрасть, яка дає можливість діяти, аби зберегти стійкий стан. Для республіки характерною є чеснота, для монархії – честь, для деспотії – страх. Якщо та чи інша «пристрасть», або психологічний принцип, послаблюється, то цей образ правління порушується.

Тим самим Шарль Луї Монтеск'є встановлював певну залежність між образами правління і психологією народів.

**5.2.3. Філософські погляди Вольтера**

Класичним філософом французького Просвітництва та яскравим представником деїзму був Вольтер (Франсуа Марі Аруе) (1694–1778), який одночасно був письменником, драматургом, філософом, істориком, психологом та публіцистом.

Його головні філософські ідеї викладено в працях «Філософські листи» (1734), «Метафізичний трактат» (1734), «Роздуми про людину» (1737), «Філософський словник» (1764), «Філософія історії» (1765) та ін.

Головним об'єктом критичного мислення Вольтера був релігійний фанатизм (сліпа віра в авторитети і догми) та пов'язана з ним релігійна нетерпимість (ксенофобія). Іменуючи релігійний фанатизм «гадюкою», він палко закликав «задушити» її спільними зусиллями всіх просвітителів.

У своєму розумінні матерії Вольтер не був атеїстом, а стояв на позиціях деїзму. За думкою Вольтера, Бог є якийсь надприродний механік, що запустив всесвітній механізм, який далі функціонує вже за власними законами.

Матеріалізм Вольтера виявився, зокрема, у визнанні ним великої ролі відчуттів і органів почуттів у пізнавальній діяльності людини. Навколишній світ матеріальний, і найбільш надійним засобом його пізнання є точне природознавство. Сама ж людина – це здобуток природи, вінець її еволюції.

Вольтер підкреслював, що, незважаючи на свою біологічність і тілесність, людина більшою мірою є істотою все ж таки соціальною. Вона здатна за допомогою свого розуму пізнавати природу і практично перетворювати її, створювати цивілізоване співтовариство.

Французький мислитель зробив великий внесок у філософське осмислення історії суспільства (його вважають автором терміна «філософія історії»).

Історія, на його думку, є невблаганним процесом розвитку матеріального виробництва, знарядь праці та ремесел, торгівлі. Історія – це також боротьба думок, як істинних, так і хибних (марновірства, забобони, фантазії). «Думки правлять світом», – підкреслював Вольтер. Вони (ідеї, ідеології) і надають руху історичному процесу, упорядковують увесь хаос подій і явищ у ньому.

Філософ різко негативно ставився до середньовічної церкви, вважаючи її втіленням неуцтва і марновірства, шахрайства і варварства, узурпації влади

в суспільстві. За його оцінкою, християнська релігія – це як би сітка, за допомогою якої шахраї обплутують дурнів.

Незважаючи на суперечливість і навіть трагізм людської історії, Вольтер усе ж таки вірив у майбутнє торжество сил розуму і цивілізації. Новий стан суспільства він пов'язував із розвитком наук і ремесел, оволодінням громадянами знаннями і подоланням на цій основі марновірств і забобонів.

Вольтер мріяв про те, що настане день, коли до управління суспільством прийдуть філософи і тоді утвердиться «царство розуму». За допомогою мудрого й освіченого государя суспільство позбудеться нещасть, соціальної несправедливості та нерівності.

### 5.2.4. Філософія Жана-Жака Руссо

Ще одним представником просвітницького деїзму і молодшим сучасником Вольтера був Жан-Жак Руссо (1712–1778).

Центральна проблема його творчості – нерівність між людьми та шляхи її подолання. Саме цьому питанню присвячено працю «Роздуми про походження і основи нерівності між людьми» (1755).

Руссо досліджував виникнення майнової та соціальної нерівності людей і прагнув знайти шляхи її подолання. Він вважав, що нерівність між людьми не споконвічна, в її виникненні винна приватна власність.

На думку Руссо, первісне людське суспільство перебувало у природному стані і людина була істотою самодостатньою, матеріально незалежною від інших людей.

Приватна власність, яка виникає внаслідок суперечностей між інтересами людей, призводить до несправедливості та втрати людиною свободи. Що ж треба зробити, аби людина знову змогла знайти свободу?

За переконанням Руссо, потрібне досягнення «громадянського» стану, заснованого на добровільній угоді (договорі) людей та правовій організації суспільства. У цьому стані має бути узаконене право кожного індивіда на приватну власність, а державу слід перетворити на інструмент захисту цього права. Держава повинна бути республікою і не допускати існування ні багатіїв, ні бідняків. Сувереном у цій державі стане народ, а його права будуть невідчужувані та неподільні ні з ким.

Вищим органом волевиявлення народу стануть народні збори, рішення яких будуть обов'язковими для правителя та органів влади. Ідея народного суверенітету стала ключовою у соціальній філософії Руссо. Під цим суверенітетом він розумів владу народу, владу для народу для здійснення влади самим народом.

Викладаючи такий підхід, Руссо тим самим виступав як попередник Великої французької революції, ідеолог революційно-демократичних перетворень.

Будучи просвітителем, Руссо приділяв значну увагу проблемі виховання, пошуку нових педагогічних технологій та рекомендацій. Виховання він розглядав як найважливіший засіб формування і розвитку в індивіда високих громадянських якостей та чеснот. На переконання філософа, цивілізація розбещує вдачі людей і порятунок від неї є можливим лише через повернення до «природного стану» суспільства. Жан-Жак Руссо висунув гасло «Назад, до природи!», закликаючи виховувати в людей моральну незіпсованість, природність та чесноту, інші позитивні якості.

### 5.2.5. Французькі матеріалісти XVIII ст.

До матеріалістичного напряму філософії французького Просвітництва належать Жюльєн Офре де Ламетрі (1709–1751), Поль Анрі Гольбах (1723–1789), Клод Адріан Гельвецій (1715–1771), Дені Дідро (1713–1784).

Хоча їх філософські погляди багато в чому різнилися поміж собою, але в цілому в їх матеріалізмі було багато чого спільного.

Особливості матеріалізму французьких мислителів XVIII ст. полягають у тому, що:

1) він був механістичним, тобто всі форми руху матерії зводилися до механічної і пояснювалися законами механіки;

2) він мав метафізичний характер: предмети і явища розглядалися поза їхнім внутрішнім зв’язком і розвитком, без урахування внутрішніх суперечностей як джерела саморуху, без осягнення безперервності і стрибкоподібності розвитку в їхній органічній єдності;

3) у теорії пізнання французькі матеріалісти були прихильниками сенсуалізму: почуття вважали вихідним джерелом пізнання, але надавали значення праці розуму (мислення), підкреслювали їх взаємозв’язок;

4) велику увагу французькі матеріалісти приділяли критиці релігії: аналізуючи особливості релігійної віри, вони робили висновок про те, що релігія не веде людину до справжніх істин, а вводить в оману;

5) у питанні про виникнення суспільства французькі матеріалісти схилялися до натуралізму, тобто причину тих чи інших явищ шукали в природі, навколишньому середовищі та біологічній природі людини.

Розглянемо стисло основні філософські ідеї представників французького матеріалізму.

Одним із видатних представників матеріалістичного напряму був Жюльєн Офре де Ламетрі (1709–1751), який проголосив матеріалізм єдино вірним філософським напрямом. Свої ідеї він розкрив у роботах «Трактат про душу», «Людина-машина». Розв’язуючи проблему пізнання, Ламетрі намагався поєднати емпіризм і раціоналізм. Він підкреслював, що пізнання розпочинається з чуттєвого сприйняття, продовжується його подальшим дослідно-експериментальним дослідженням і завершується раціональним узагальненням емпіричних даних. Ламетрі також створив матеріалістичне

вчення про людську душу. Матеріальною основою душі він уважав мозок, проте зазначав, що його недостатньо для свідомості, необхідні ще виховання та спілкування. Здатність відчувати є одним з атрибутів матерії. Ламетрі стверджував, що людині від народження притаманний «природний закон», сутність якого полягає в умінні розрізняти добро і зло. Виявом цього закону є відчуття подяки за добро і відчуття розкаяння за вчинене зло у відповідь на добро.

Наступний представник французького матеріалізму Клод Адріан Гельвецій (1715–1771) в основних працях «Про розум» і «Про людину» намагався застосувати основні матеріалістичні принципи до осмислення проблем буття людини, буття суспільства, дослідження моральноетичної проблематики. Головним завданням філософії він уважав пошук можливого суспільного стану, що забезпечує умови для втілення моральності і досягнення щастя. Людину Гельвецій розглядав як частину природи, проте враховував, що її істотні характеристики неможливо пояснити тільки природною організацією. Розглядаючи проблему походження свідомості, Гельвецій акцентував увагу на зв'язку розвитку свідомості перш за все з трудовою діяльністю, виготовленням та застосуванням знарядь праці. Первинним мотивом усіх людських дій є любов до себе, яка в процесі життя може перетворюватися як на високі чесноти, так і на низкі пороки. Причиною суспільних суперечностей, за Гельвецієм, є недосконалість законодавства, що протиставляє особисті інтереси суспільним.

Ще одним видатним філософом-матеріалістом XVIII ст. був Дені Дідро (1713–1784). Його основні ідеї викладено в працях «Думки про 103 Розділ 2. Історія розвитку філософської думки: загальна характеристика тлумачення природи» та «Філософські принципи стосовно матерії і руху». Більше двадцяти років Дідро працював над «Енциклопедією» – найбільшим культурним творінням того часу. Дідро виходив із положення про вічність і нескінченність природи. Природу ніким не створено, крім неї і поза нею немає нічого. В органічній природі філософ убачає ідею розвитку, зв'язок процесів, що протікають. На основі цього він критикував релігію. У природі все змінюється, зникає, залишається тільки ціле. Кожен момент часу світ знаходиться у стані зародження і смерті.

Атеїзм Дені Дідро тісно пов'язаний із необхідністю формування високих духовних цінностей, філософської аргументованості та морально-соціальної відповідальності.

Особливе місце в системі поглядів просвітителів-матеріалістів посідає творчість Поля Анрі Гольбаха (1723–1789). Його основні філософські праці – «Система природи», «Універсальна мораль», «Етократія». Гольбах приходить до осмислення питання про співвідношення природи, матерії, духу та свідомості як центральної філософської проблеми, конкретизує та обґрунтовує

вчення про субстанцію, підкреслюючи, що субстанцією може бути лише матерія. Гольбаху належить одне з перших наукових визначень матерії – це те, що, впливаючи на наші органи чуття, викликає відчуття. Гольбах підкреслював єдність матерії і руху. Рух, на його думку, є способом існування матерії, яке не зводиться до простого механічного переміщення, а включає також фізичні, хімічні та біологічні зміни. Універсальним законом матеріального руху є закон інерції. На думку Гольбаха, усі суспільні негаразди, соціальне зло є продуктом неписьменності, незнання людиною своєї природи. Основний мотив людської діяльності – особистий інтерес. «Зробіть так, аби людина вбачала у суспільному інтересі свій особистий інтерес, і тоді тільки божевільні будуть аморальними», – зазначав у зв'язку з цим Поль Анрі Гольбах.

Таким чином, французькі матеріалісти разом з іншими філософами-просвітниками відіграли велику прогресивну роль у подоланні пережитків феодалізму та релігійного клерикалізму, утвердженні принципів гуманізму, розв'язанні філософських та практичних проблем людини і умов її життя.

### 5.2.6.Філософія українського Просвітництва

Поява до початку XVIII ст. в Україні елементів капіталістичних виробничих відносин справила вплив і на духовне життя суспільства, зумовивши розвиток ідей Просвітництва.

Просвітництво – це антифеодальна ідеологія періоду становлення капіталізму, згідно з якою подолання феодальних відносин і встановлення нового суспільного ладу можливі за допомогою реформ та освіти.

Розрізняють раннє та пізнє Просвітництво.

В Україні Просвітництво зароджується як синтез двох попередніх соціально-політичних рухів: гуманізму та реформації.

Для раннього Просвітництва характерні такі специфічні риси:

1) виникнення і встановлення однієї з провідних ідей – залежності суспільного прогресу від зростання освіти;

2) розмежування сфер мислення і духовного впливу філософії та релігії;

3) посилення інтересу до пізнання природи, розвиток натурфілософії.

Раннє Просвітництво – час активного осмислення західноєвропейської культури, коли деякі просвітителі вважали за необхідне пристосувати до «світу і розуму» та активної наукової творчості трудовий народ і в такий спосіб стимулювали прогрес.

Важливу роль у розвитку освіти і культури в Україні мали відіграти друкарні, які на той час були самостійними науковими осередками. Найбільшими з них були київська, чернігівська та львівська.

У цей період також активно розвиваються живопис, архітектура, музика.

Головним центром науки та культури після закриття в 1636 р. Острозької колегії стала Києво-Могилянська колегія, перетворена в 1701 р. на Київську академію.

Засновником академії був настоятель Печерської лаври Петро Могила. Тривалість навчання в академії сягала 12 років. У ній викладалися понад 20 різних дисциплін, у тому числі філософія. Особливе місце в навчанні відводилося латині, а не грецькій мові, як було раніше. Латина була необхідною для практичного життя в умовах польської гегемонії в Україні. З вивченням латини в Могилянській академії пов'язано більш ґрунтовне вивчення творів філософів Античності, Середньовіччя, Відродження та Нового часу, що певною мірою зумовило підйом української філософської думки.

Києво-Могилянська академія відіграла важливу роль в історії філософської освіти не тільки в Україні, а й у Росії. Вона дала у XVIII та XIX ст. професорів майже всім російським університетам.

Зазначимо також, що професори академії Феофан Прокопович (1681–1736) та Стефан Яворський (1658–1722) очолювали «наукову дружину» Петра І. Так, Яворський став місцеохоронцем патріаршого престолу, а Прокопович – президентом Священного Синоду.

Філософські курси, що читалися в академії, мали теологічний і схоластичний характер. Традиційно вони розбивалися на три частини: логіку, фізику та метафізику. Зміст цих курсів до кінця XVIII ст. був переважно аристотелівським. Поступово всупереч вихідним теологічним настановам на філософських курсах академії торує шлях певна матеріалістична тенденція. Вона виражалася в алегоричному тлумаченні Біблії, деїзмі та пантеїзмі. Феофан Прокопович у своєму філософському курсі пропагував матеріалістичні ідеї Бекона, Декарта, Спінози, системи Галілея та Коперника.

Така коротка характеристика навчального процесу Києво-Могилянської академії.

Крім цієї академії, в епоху Просвітництва в Україні виникають колегії в Чернігові, Переяславі, Харкові та інших місцях, що сприяло поширенню знань.

Епоха зрілого Просвітництва припадає на другу половину XVIII ст.

Зріле Просвітництво:

1) проголошує ідею про позастанову цінність людини;

2) дбає про пробудження самосвідомості й утвердження гідності людини;

3) виховує у громадян почуття патріотизму, небайдужості до долі України.

Отже, в епоху зрілого Просвітництва проблема науки поступається перед проблемою людини, про що свідчить хоча б те, що в першій половині XVIII ст. у курсах філософії Києво-Могилянської академії з'являються спеціальні розділи етики.

Етика – це вчення про мораль, правила та норми людської поведінки, обов'язки людини щодо одна одної, батьківщини та держави. У цей період етика стає самостійною галуззю знань. З'являються нові твори викладачів Києво-Могилянської академії з питань етики, в яких ідеться про людину, розуміння нею земного призначення, її ставлення до природи та суспільства.

Етика стала важливим знаряддям формування вільної особистості, а гуманістичні ідеї розкріпачення особистості, утвердження гідності людини – основними в лекціях професорів Києво-Могилянської академії. У філософських курсах чітко простежується прагнення професорів переконати людину в тому, що пізнання законів природи дає їй хоч і не універсальну, але цілком реальну силу у світі.

Етика в академії бере на себе обов'язки, що склалися в Античності: вести людину до морального вдосконалення і земного блага. Знання стає найвищим етичним принципом, який визначає призначення людини.

### 5.2.7.Філософія Григорія Сковороди

Носієм нових віянь у філософії та соціології в Україні у другій половині XVIII ст. був видатний оригінальний митець, поет та просвітитель Григорій Сковорода (1722– 1794).

Як випускник Києво-Могилянської академії Сковорода став продовжувачем просвітницьких традицій. З академії він виніс добре знання мов, античної філософії, ідей Середньовіччя та Ренесансу. Тут він навчився любити людину та її свободомислення.

Однак Сковорода сприймає філософію в академії не догматично, а критично. Так, якщо провідною тенденцією філософських курсів академії був арістотелізм, то Сковорода віддавав перевагу вченню Платона.

Якщо в центрі уваги професорів були зовнішній світ та проблема його пізнання, то у Сковороди на першому місці – людина, етико-гуманістичні проблеми.

Сковорода написав 18 творів, здійснив сім перекладів з латині на російську та українську мови. До основних філософських творів Сковороди належать такі: «Діалог, или Разглагол о древнем міръ» (1792), «Дружня розмова про душевний світ» (1775), «Алфавіт світу» (1775), «Боротьба архістратига Михайла із сатаною» (1789).

Саме в цих творах і висловлена філософська система Сковороди. У ній чітко виділяються вчення про «дві натури», про «три світи», про людину, про пізнання, соціологічне вчення.

Сутність учення про «дві натури» полягає у тому, що все існуюче у світі, на думку Сковороди, має дві сторони (натури): зовнішню – видиму та внутрішню – невидиму. Цю тезу Сковорода повторював у своїх творах десятки разів із різними відтінками. Причому видима натура мінлива, перехідна, а невидима – існує вічно. Це духовне начало, або Бог. Він є незмінною

першопричиною всього існуючого та самого себе. Бог є істина, природа в природі, живе в живому, людина в людині – закон, голос сущого.

Таке світорозуміння має чітко виражений пантеїстичний характер. Протилежну Богу видиму натуру Сковорода визначав як «тварюку». Як рівнозначні вживаються також поняття «речовина», «матерія», «стихія», «природа» та ін.

Із вченням про «дві натури» тісно пов'язано вчення про «три світи». У ньому виражена ідея про те, що вся навколишня дійсність – це три взаємопов'язаних світи: «макрокосм», «мікрокосм» та «світ символів». Макрокосм – це великий світ, або світ природи.

Проаналізувавши його, Сковорода зробив такі важливі філософські висновки.

1. Природа нескінченна. Вона складається з величезної кількості світів. За прикладом античних філософів Сковорода відокремлював як першооснову всіх речей чотири елементи: вогонь, повітря, воду та землю.

2. Природа (матерія) вічна. Усі предмети природи тимчасові, перехідні, вони виникають та зникають, але природа в цілому безсмертна. Неможливість зникнення чого-небудь Сковорода виводив із вчення про «дві натури». «Зникнути нічого не може, воно лише втрачає свою тінь».

3. Природа, світотворення підкоряється природним законам. Сковорода вважав, що релігійне вчення про природу неспроможне, тому що йде у розріз із законами природи. Другий світ, згідно із вченням Сковороди, – це «мікрокосм», або людина. Філософ вважав, що натуральна природа «макрокосму» відбивається та продовжується в «мікрокосмі». Загальні закономірності всієї природи притаманні також людині. Інакше кажучи, людина – це малий світ, що відображає великий світ.

Специфічним світом у вченні Сковороди є «світ символів». Символи – це образи, що втілюють будь-яку ідею. Наприклад, Сковорода за символ єдиного брав кільце, або сонце, виводив символи: безпеки, самопізнання, вічності, істини, подяки та ін.

Найвищою таємницею символу у Сковороди є слово. Воно є «істиною і єдиним початком, зерном та плодом, центром та гаванню, початком та кінцем» людського духу. У Біблії записано: «Спочатку було слово». Воістину воно – початок і кінець культури та духовності. А тому книгою з книг для Сковороди була Біблія. Це досконалий образ світу символів. Завдяки цим символам невидимий світ, інакше єство Боже, перетворюється на видимий, теж досяжний до сприйняття. Тобто Біблія є засобом пізнання духовного начала, внутрішньої натури «макро»- та «мікрокосму», інакше кажучи, Бога.

Таким у загальних рисах є вчення Сковороди про «три світи». Це вчення, як і вчення про «дві натури», виступало основним моментом для розроблення вчення про людину.

У ньому можна виокремити такі основні положення.

1. Ідея «внутрішньої людини». Це положення випливає із вчення про «дві натури». У людини, як і у всьому існуючому, є видиме та невидиме, тлінне та вічне. Істинною людиною в людині є невидима натура, інакше кажучи, «внутрішня людина». На думку Сковороди, «внутрішня людина» протиставлена зовнішньому світу, вона загублена у ньому. «Знайти» себе вона може лише лишившися на самоті, утекти від спокус та заглибившись у себе. Звернення людини до самої себе і пізнання себе – це осягнення Бога. Адже єство, сутність внутрішньої людини і є Бог. Отож, ідея «внутрішньої людини» спрямована на те, аби довести, що щастя окремої людини досягається шляхом морального вдосконалення. Стосовно цього значною є роль другого положення вчення Сковороди про людину.

2. Ідея «серця» людини. Цьому положенню Сковорода приділяв багато уваги. Ось чому його вчення часто називається «філософією серця». Який сенс вкладається у поняття «серце»? «Серце» у філософії Сковороди позначається як сфера духовного життя людини. Воно охоплює багато значень: «серце» – це душевний стан людини, який керує її вчинками та примушує жити добром або злом; «серце» символізує також індивідуальність людини як істоти духовної; «серце» – це єдиний світ людини. До нього належать не тільки моральні переживання, почуття, пристрасті, а й пізнання. Тільки проникаючи в серце, пізнання може бути освоєним. Сковорода стверджував, що серцем можуть оволодіти як добрі, так ізлі сили. Перші підносять людину, другі спричиняють її падіння. Тому людина має прагнути очищення свого серця.

Із вченням Сковороди про людину тісно пов’язане вчення про пізнання. Вихідним пунктом теорії пізнання Сковороди були визнання пізнаваності світу та непідвладна віра в необмежені пізнавальні здібності людського розуму.

Поряд із цим митець пов’язував теорію пізнання із самопізнанням. Як уже вказувалося, він уважав, що в людині відображаються та продовжуються загальні закони всієї природи, тому достатньо пізнати себе і можна розкривати природні закони та закони «мікрокосму» і «макрокосму».

Велику увагу Сковорода приділяв розвитку вчення про суспільство. Він уважав, що стійкість суспільства залежить не від зовнішніх форм суспільства, а від його внутрішньої сутності. На цій основі Сковорода сформулював свій ідеал суспільного влаштування, який він називав «Горною Республікою».

Його сутність він убачав в образі ідеальних відносин між людьми, які формуються згідно з духовною природою людини. «Духовна республіка» повинна будуватися відповідним чином з началами любові, рівності, колективної власності.

Такий духовний світ протилежний світу зла. Він не потойбічний, куди душа переселяється після смерті, а реальний, високоморальний, ідеальний світ. Ідеї «духовної республіки»: любов, рівність, колективна власність є тими

моральними імперативами (переконливі вимоги), якими слід користуватися як божественними або природними настановами, що для Сковороди те саме.

Такою в загальних рисах є філософська система Сковороди.

Григорій Сковорода справив глибокий вплив на весь подальший розвиток української філософії. Основні ідеї його вчення відображені і розвинуті у творчості практично всіх українських мислителів.

## Лекція 5.3. Класична та некласична парадигма в історії філософувань

ПЛАН

5.3.1. Загальна характеристика класичної німецької філософії.
5.3.2. Філософія Іммануїла Канта.
5.3.3. Творчість Й. Фіхте та Ф. Шеллінга.
5.3.4. Філософія Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля.
5.3.5. Людвіг Андреас Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії.
5.3.6. Некласична парадигма сучасних філософувань.

### 5.3.1. Загальна характеристика класичної німецької філософії

Важлива роль в історії філософії належить німецькій класичній філософії на межі XVIII–XIX ст.

На її розвиток суттєво вплинули три чинники: розвиток природознавства, досягнення філософії Нового часу, зокрема ідеї Просвітництва, та Французька революція XVIII ст.

Німецька класична філософія представлена такими оригінальними мислителями, як Іммануїл Кант (1724–1804), Йоганн Готліб Фіхте (1762–1814), Фрідріх Вільгельм Шеллінг (1775–1854), Георг Вільгельм Фрідріх Гегель (1770–1831), Людвіг Андреас Фейєрбах (1804–1872).

Незважаючи на своєрідність філософських поглядів, вони створюють певну ідейну спільність. Саме через це їх поєднують у загальний філософський напрям. У своїй творчості представники німецької класичної філософії спиралися на новоєвропейську традицію. Звідси спільність проблем, способів їх ставлення та розв’язання.

Можна виокремити такі загальні риси німецької класичної філософії:

1) раціоналізм, успадкований від філософів епохи Просвітництва. Для всіх німецьких філософів-ідеалістів XIX ст. характерним було переконання про те, що дійсність досить глибоко пізнати і переосмислити, аби її виправдати; філософським переосмислюванням може бути виправдана й релігія;

2) критика всіма представниками німецької класики матеріалізму XVIII ст. за його механіцизм;

3) вироблення діалектичного методу мислення в процесі критики метафізичного методу з використанням діалектичної традиції – завжди дуже впливової в Німеччині (Ніколай Кузанський, Лейбніц, Гете);

4) критика споглядального характеру попереднього матеріалізму та розроблення принципу діяльності, активності. Підкреслення творчої активності теоретичного мислення;

5) прагнення подолати антиісторизм попередньої філософії, розроблення філософії історії та пошук об'єктивних підстав для періодизації історії, який здійснювався у сфері духу;

6) критика традиційної розумової метафізики, прагнення перетворити філософію на науку, побудувати універсальну, закінчену наукоподібну систему. Це відображено навіть у назвах праць німецьких класиків: «Науковчення» Фіхте, «Енциклопедія філософських наук» Гегеля;

7) безпосередня спадкоємність у розвитку філософських ідей.

У німецькій класичній філософії відбувся перехід від матеріалістичних ідей докритичного Канта до суб'єктивного та трансцендентального ідеалізму критичного Канта, через суб'єктивний ідеалізм Фіхте до суб'єктивного ідеалізму Шеллінга та об'єктивного ідеалізму Гегеля і нарешті до матеріалізму Фейєрбаха.

### 5.3.2. Філософія Іммануїла Канта

Родоначальником німецької класичної філософії є Іммануїл Кант. Його філософську спадщину поділяють на три періоди: «докритичний», «критичний» та «антропологічний».

У «докритичний» період заслуговують на увагу ідеї Канта щодо виникнення світу. У праці «Всезагальна природна історія і теорія неба» (1775) він розробив космогонічну гіпотезу, за допомогою якої розкрив механізм виникнення Всесвіту і виклав нові принципи його формування. Згідно з цією гіпотезою Сонячна система є продуктом поступового охолодження газової туманності.

Спираючись на фізику Ісаака Ньютона, Кант обґрунтував можливість накопичення матерії у шароподібну масу, яка під впливом гравітації починає розкручуватися, розігріватися, утворюючи ядро і кільця навколо матерії. Тут уперше поняття еволюції було поширене на космічні явища. У створенні Всесвіту брали участь дві сили – тяжіння та відштовхування. Завдяки взаємодії цих сил, за Кантом, почали утворюватися планети. Але це не завадило йому стверджувати, що існує зовнішня сила, яка змінює Всесвіт. Процес виникнення, розвитку та загибелі світів є постійним. Звідси висновок про відносність поняття спокою.

Заняття природничими науками переконали Канта у тому, що на багато «граничних» питань (на кшталт питань про нескінченність світу чи причин його

виникнення) засобами природничих наук віднайти остаточної відповіді неможливо.

Ці проблеми зазвичай вважаються філософськими, «метафізичними», тобто такими, що виходять за межі наявного досвіду. Питання про те, чи можлива метафізика як наука, по суті є центральним для усієї філософії Канта.

У «критичний» (назва пов'язана з першим словом його головних праць: «критика», що означає дослідження самих підвалин) період Кант створює філософські праці, які стали подією в історії людської культури: «Критика чистого розуму» (1781), «Критика практичного розуму» (1788), «Критика здатності судження» (1790).

У першій викладено теорію пізнання філософа, у другій – його етичні, у третій – естетичні погляди. На перший план у цей період виступає ідея «коперниканського перевороту» у філософії. До Канта вважали, що пізнання є результатом дій на людину зовнішніх чинників. При цьому людина сприймає (тобто перебуває пасивною), а світ впливає на неї. Кант «перевернув» це співвідношення: він проголосив, що пізнання і знання є результатом людської (насамперед розумової) активності. Людина пізнає лише тією мірою, якою сама випробовує природу, ставить їй запитання. Аналогія з «коперниканським переворотом» тут є цілком очевидною: Коперник «зрушив» Землю (яку до того розглядали як нерухомий центр Всесвіту), а Кант «зрушив людину», поклавши край її пасивності.

У чому полягає значення цього перевороту?

По-перше, Кант дав більш виправдану картину пізнання: пізнання – це не дублювання реальності, не перенесення речей у людський інтелект, а діяльність щодо створення інтелектуальних засобів людської взаємодії зі світом.

По-друге, людський розум може визнати надійним лише таке знання, яке він сам видобував на зрозумілих йому принципових засадах.

По-третє, у концепції Канта людина постає творчою і діяльною; при тому чим активнішою вона є, то розгалуженішими будуть її зв'язки з дійсністю і відповідно ширшими знання.

У теорії пізнання Кант:

а) розкрив взаємозв'язок чуттєвого і раціонального в пізнанні;

б) висунув концепцію трьох сходинок пізнання: чуттєвого споглядання, розсудку та розуму;

в) відстоював позиції агностицизму.

За Кантом, людські відчуття є лише суб'єктивними враженнями, які не дають повних знань про об'єктивні речі, через що останні є непізнаванними «речами в собі».

Кант вважав, що процес пізнання проходить три ступені: чуттєве пізнання (чуттєве споглядання), розсудок та розум. Чуттєве пізнання

виявляється у тому, аби інформації від зовнішнього світу, яка збирається за допомогою органів чуття, надати порядку та єдності. Це здійснюється за допомогою апріорних (a priori – з попереднього), до досвідних, існуючих тільки у свідомості суб'єкта понять про простір і час. Апріорність є нашою природною здатністю структурувати й упорядковувати інформацію про зовнішній світ. Отже, поза простором і часом ми нічого пізнати не можемо.

Усе існуюче у світі Кант поділяв на сутності «речі-у-собі» (ноумени) та емпіричні явища «речі-поза-собою» (феномени). «Річ-у-собі» та «річ-поза-собою» – одні з найсуперечливіших і заплутаних категорій в усій філософії Канта.

Кантівська логіка пояснення цих категорій є такою. У пізнанні об'єкт завжди існує «для нас», тобто відкривається тільки тими своїми сторонами, які наші відчуття виявляються у змозі відтворити. Це і є у першому наближенні «річ-поза-собою», тобто та частина предмета, яка «дається» нам через досвід. У всіх інших своїх властивостях предмет є «закритим» для пізнання. Таким чином, поняття «річ-у-собі» позначає певну межу нашого пізнання, контури якої визначаються не «ззовні», а «із середини». У суб'єкт-об'єктному відношенні сам суб'єкт пізнання не може вийти за ці межі і подивитися на це відношення «з боку», оскільки як тільки предмет потрапляє у поле уваги суб'єкта, він з «предмета-самого-по-собі» стає «предметом для нас» і тому поза нашими уявленнями не існує. Порушити цю межу, яка розділяє «річ-у-собі» та «річ-поза-собою» (ноумен та феномен), неможливо, оскільки вона існує лише всередині наших уявлень. Тому між «речами-у-собі» та «речами-поза-собою» лежить непрохідна прірва (трансцензус): ми можемо пізнати тільки явища і нічого не можемо знати про сутності (ноумени).

Розсудок – другий ступінь пізнання. Це здатність оперувати поняттями, створювати єдність явищ за допомогою правил. За допомогою відчуттів (чуттєве пізнання) предмет нам дається, але мислиться він за допомогою розуму. Пізнання можливе лише в результаті їх синтезування. Знаряддями розсудливого пізнання є категорії. Вони притаманні розуму апріорно (до досвіду) і надають нашому знанню загального, наукового характеру. Ідеї розсудку до повної закінченості доводить розум.

Розум – вищий ступінь пізнання, здатність вносити єдність у самі правила, прагнення до синтезу. Розум не має прямого зв'язку з чуттєвістю, а пов'язаний із нею через розсудок. Розум виконує вищу регулятивну роль у пізнанні – указує напрямок руху розсудку. На думку Канта, оскільки розум прагне синтезу, він закономірно приходить до трьох ідей:

1) ідея абсолютної єдності суб'єкта, ідея душі;

2) ідея абсолютної єдності явищ, ідея безумовної цілісності світу;

3) ідея абсолютної єдності всіх предметів мислення, ідея Бога. Людині завжди притаманне прагнення вийти за межі досвіду, що вона й робить, аналізуючи зазначені ідеї.

Однак як тільки розум починає їх аналізувати як предметні, він тут же заплутується у суперечностях. Такі суперечності Кант називав антиномія́ми (грец. antinomia – парні думки, що взаємовиключають одна одну) – суперечностями між двома положеннями, які визнаються однаково правильними.

Кант указував на чотири антиномії:

– світ скінченний у часі і просторі; світ нескінченний;

– усе у світі є простим і неподільним; усе у світі є складним і подільним;

– у світі існує свобода; у світі немає свободи, а є закони природи;

– Бог є першопричиною світу; немає ніякої першопричини світу.

За Кантом, ці антиномії є не логічними помилками, а наслідком того, що розум виходить за межі пізнавальних можливостей людини.

У «Критиці чистого розуму» Кант зробив висновок про те, що філософія може бути тільки наукою про межі пізнання.

Велику цінність мають також етичні, естетичні та соціологічні ідеї Канта. У сфері моралі Кант виходив із визнання вихідної рівності всіх людських розумів як суверенних чинників свідомого обрання поведінки. З такої рівності випливає, що кожен окремий розум у прийнятті рішень повинен діяти як загальний розум. На цій основі формулюється кантівський «категоричний імператив» («остаточне повеління»): «Чини завжди так, аби максима (тобто вираз у формі принципу) твоєї волі могла мати також і силу… всезагального закону». Це означає, що людина, обираючи певний вид поведінки, повинна припускати можливість такої самої поведінки для будь-кого.

У праці «Критика практичного розуму» Кант стверджував: категоричний імператив – необхідний ізагальнозначущий моральний закон практичного розуму – зумовлює поведінку людини, наказує поводитися так, аби її вчинки могли бути основою і керівними засадами загального законодавства.

У сфері естетики Кант констатував, що там, де йдеться про мистецький смак людини, не діють закони логічного обґрунтування. Тому естетичні сприйняття є цілісними, неаналітичними, непрагматичними й естетичні судження вибудовуються як ціннісні.

У трактаті «Ідея всесвітньої історії з всесвітньо-громадської точки зору» Кант розмірковував над історичним процесом. Він вважав, що в його основі лежать природні потреби людини, а також суперечності між ними, що є необхідною умовою вдосконалення людського роду, але їх можна і слід розв’язувати.

Філософія Іммануїла Канта стала своєрідним вихідним пунктом, на ґрунті якого і в полеміці з яким відбувався подальший розвиток німецької класичної філософії.

### 5.3.3. Творчість Й. Фіхте та Ф. Шеллінга

Подальший розвиток німецької класичної філософії був пов'язаний із творчістю Й. Фіхте та Ф. Шеллінга.

Ці мислителі стояли на позиціях філософського ідеалізму, суб'єктивного (Фіхте) та об'єктивного (Шеллінг).

Йоганн Готліб Фіхте створив так звану «практичну» філософію, розуміючи під практикою діяльність розуму суб'єкта (людини), що пізнає.

У своєму основному творі «Науковчення» він виклав концепцію «чистого Я», розуміючи під ним автономну свідомість індивіда, як би відірвану від зовнішнього світу (простіше кажучи, «Я» – це мислячий суб'єкт, активний за своєю природою).

На переконання Фіхте, предметом філософії повинен бути не зовнішній світ, а «чисте Я», тобто активна і творча діяльність мислення людини, що пізнає. Воно і є справжнім буттям на відміну від кантівських «речей у собі». Між «Я» і « не-Я» (зовнішнім світом) постійно є суперечності. Суперечності між ними виникають зовсім природно із необхідністю, адже «не-Я» завжди чинить опір пізнанню, протистоїть суб'єкту. Цей опір надає руху «чистому Я», придає імпульси його активності. У ході цього процесу формується й «інстинктивне Я», тобто самосвідомість.

Фіхте обґрунтовував думку про те, що основне завдання людини полягає в активному перетворенні природи та суспільних відносин. Перетворити означає насамперед пізнати. Однак діяльність суб'єкта не тільки має характер пізнання, а й несе в собі моральний зміст, оскільки утверджує певне (у цьому випадку активне) ставлення суб'єкта до зовнішнього світу (об'єкта). Рух людської думки є суперечливим за своїм характером. Пізнання ніколи не може бути завершеним, воно завжди залишається процесом. Таким є й перебіг усієї історії пізнавальної діяльності людства.

Філософ вважав, що діяльна активність мислення дозволяє людині бути по-справжньому вільною. Але свобода – це не свавілля, а усвідомлене підпорядкування себе природній та історичній необхідності. Вона завжди конкретно-історична, тобто визначається характером епохи та її обставин. Фіхте був прихильником приватної власності, в якій він убачав принцип устрою суспільства і держави.

В одному із своїх трактатів він намалював образ «ідеальної» держави з розвиненою системою розподілу суспільної праці.

Основне значення його творчості («філософія активності») полягає у розкритті творчої природи людського мислення, динамічності і суперечливості

процесу пізнання. Йоган Фіхте вірив у реальну можливість пізнання світу і знаходження людиною практичної влади над навколишньою природою.

Якщо Й. Фіхте протиставляв суб'єкт («Я») і об'єкт («не-Я»), то його співвітчизник Фрідріх Шеллінг, навпаки, у своїй «філософії тотожності» розвивав учення про їхній збіг та злиття.

На його переконання, справжня філософія повинна поєднувати та примиряти ідеальне і реальне, кінцеве і нескінченне.

У філософії Шеллінга на першому місці перебувала природа як самостійний об'єкт дослідження. Його інтерес до природи був невипадковий, оскільки в той час відбулися важливі відкриття в галузях фізики, хімії та фізіології. Як і більшість німецьких філософів тієї пори, Шеллінг розглядав природу з позицій філософського ідеалізму: як породження і втілення якогось духовного начала. У розумінні природи він увів методологічні принципи суперечливості і розвитку.

Такий підхід сприяв активному подоланню механістичної картини світу, що панувала у філософії і природознавстві XVII–XVIII ст.

Він відстоював також принцип загального зв'язку, єдності всього з усім.

Можна сказати, що філософія Шеллінга – це ідеалістична діалектика (теорія розвитку) природи.

Вихідним принципом учення Шеллінга був принцип тотожності (збігу) духу і природи.

Суб'єкт (людина) і об'єкт (природа) нерозривно взаємопов'язані і створюють «цілісну нерозрізненість» суб'єктивного та об'єктивного. Абсолютний розум (Бог) і є те, у чому зливаються суб'єктивне та об'єктивне. Що стосується природи, то в ній панує принцип градації і полярності. Градація означає, що природа є системою ступенів, де нижчий ступінь – основа для більш високого. Принцип полярності припускає, що природа просякнута боротьбою протилежних начал: притягування і відштовхування, подразливості і сприйнятливості, кінцевого і нескінченного.

Найвищого ступеня полярність досягає в людині, в якій вона існує у вигляді протилежності між добром і злом. Природа є організованою, у ній переплетені і взаємодіють різні процеси (фізичні, хімічні та ін). Вона вся одухотворена і розумна, у ній діють закони і закономірності, виявляється якась активна сила.

Процеси життя в природі (рослини, тварини) логічно підводять до виникнення більш складної впорядкованої реальності. Такою реальністю є світ суспільного життя, в якому втілюється вільна діяльність людей.

Суспільство – це система взаємодії людей, завдяки чому стають можливими і їхня свідомість, і воля. На переконання Фрідріха Вільгельма Шеллінга, історія суспільства спрямована до все більш досконалого і вільного стану

соціуму. За всім цим криється якась загальна закономірність, яка спрямовує історію до певної мети.

### 5.3.4. Філософія Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля

Вищим досягненням класичної німецької філософії є вчення Гегеля.

Він створив систему гранично раціонального об'єктивного ідеалізму, або, за його власним визначенням, «абсолютний ідеалізм».

Філософська система Гегеля характеризується винятковою широтою та глибиною змісту, важливістю та багатогранністю поставлених проблем. У своїй творчості він охопив та зробив суттєвий внесок у широке коло таких галузей філософського знання, як діалектика, логіка, гносеологія, історія, філософія права, філософія історії тощо.

Основні праці Гегеля: «Феноменологія духу» (1807), «Наука логіки» (1812–1816), «Енциклопедія філософських наук» (1817), «Філософія природи» (1817), «Філософія права» (1821).

Головним у всій системі Гегеля є поняття Абсолютної ідеї. Під нею він розумів якийсь цілісний світовий розум, сутність і внутрішній зміст усіх речей. Цей Розум (Дух) – нескінченна міць і невичерпне багатство, джерело всього сущого. Абсолютна ідея у прихованому («згорнутому») вигляді містить усі можливі природні, суспільні та духовні явища. Вона як би керує «хором» усіх світових подій, виступаючи як істинне, вічне начало і рушійна сила всього існуючого. У ході саморозвитку вільний за своєю сутністю світовий розум послідовно проходить декілька ступенів, розвиваючись від абстрактного («бідного», простого) до конкретного («багатого», складного) стану.

Вихідною «клітинкою» Абсолютної ідеї є «поняття» як безпосереднє джерело всіх конкретних речей, їх внутрішній духовний стрижень. У теоретичній системі Гегеля вихідним є принцип тотожності (збігу, злиття) мислення, свідомості та буття.

На думку філософа, це означає, що весь існуючий світ (природа, суспільство та людина) являє собою втілення і вияв Абсолютної ідеї. Це могутнє духовне начало – активне і діяльне. У ході свого розвитку Абсолютна ідея відчужує (виявляє) себе у вигляді природи, суспільства та людської історії. Тому світовий процес розумний, логічний та закономірний, розвивається від нижчого до вищого. «Усе дійсне є розумним, – підкреслював Гегель, – усе розумне рано чи пізно стає дійсним» (існуючим).

Методом філософії Гегеля є діалектика, яка припускає розвиток усього сущого з абсолютної ідеї, вічне народження, становлення і неминучу загибель усього.

Уся філософська система німецького мислителя складається із трьох частин:

– логіка (розвиток ідеї в її власному лоні, стихії «чистого мислення»);

– філософія природи (розкриття ідеї у формі «інобуття», речей та процесів);

– філософія духу (розгортання Абсолютної ідеї в історії суспільства та мисленні людини).

Стан переходу ідеї від чужої для неї природи до сфери розвитку духу є тією самою Абсолютною ідеєю, але збагаченою в процесі свого діалектичного розвитку. Дух втілюється не тільки в людському дусі, свідомості, а й у різних формах взаємовідносин людей.

Як же реалізується механізм діалектичного руху понять, категорій у Гегеля? Він являє собою логічний рух понять, категорій, таких, наприклад, як якість, кількість та міра. Для матеріаліста вони є відображенням об'єктивних сторін дійсності, тобто якостей, кількостей, мір об'єктів, процесів світу. Однак, за Гегелем, ці категорії – доприродні, досуспільні сутності, перед якими у «вихідному пункті» Абсолютної ідеї як попередні розвиваються ще абстрактніші сутності: буття, ніщо, становлення.

Три ступені розвитку – це тріада, якій нарівні з багатим діалектичним змістом притаманна й догматична вимога ідеалістичної системи німецького філософа. З одного боку, у тріадах виражена така важлива риса руху понять, як взаємне заперечення і взаємне збагачення розумового змісту тези та антитези. Отже, на рівні синтезу здійснено становлення якісно нового етапу діалектичного розвитку, який включає попередні елементи як свої. Категорія «зняття» виражає взаємозумовлені в процесі розвитку моменти спадковості та заперечення. З другого боку, парадокс розуміння розвитку в Гегеля полягає у тому, що згідно з його системою саме на етапі природних процесів відсутнє становлення, оскільки природа не розвивається в часі, а лише виявляє свою різноманітність у просторі.

Таким чином, філософська система Гегеля перетворилася на метафізичні кайдани, які не дали змоги його геніальним діалектичним ідеям і положенням повною мірою розвернутися та адекватно виразити все своє багатство.

До таких ідей і положень належать і закони діалектики.

У законі взаємного переходу кількісних і якісних змін надзвичайно глибокими як у світоглядному, так і в методологічному плані були розкриття й обґрунтування механізму розвитку, змісту стрибків – якісних переходів у процесі розвитку.

Закон заперечення заперечення розкриває напрямок розвитку.

У законі єдності та боротьби протилежностей усебічно розкриваються суперечності як джерело саморозвитку явищ, предметів, процесів. Узагалі-то суперечності постають «душею» всієї конструкції гегелівської філософії. Якщо протилежності дають нам цілісні окреслення предмета, то це означає, що всі його проміжні стани являють собою певне співвідношення, певну пропорцію

поєднання протилежних якостей, тобто предмет постає як суперечливий, мінливий, рухливий. У протилежних виявленнях та окресленнях він нібито сам відрізняється від себе, залишаючись єдиним, але різноманітним і суперечливим виявленням.

Саме таке бачення засад світу називається діалектикою.

Унаслідок цього гегелівську філософію характеризують як діалектичну, а самого Гегеля – як видатного теоретика діалектики, бо він не тільки стверджував, що світ рухливий і змінний саме через боротьбу протилежностей, а й уперше розкрив зміст та призначення протилежних визначень реальності, створив учення про протилежності.

Водночас у вченні про логіку очевидним компромісом з «консервативною» філософською системою був висновок про те, що протилежні сторони суперечності примиряються.

У філософії історії, поступаючись вимогам філософської системи, в якій іманентно було викладено визнання кінцевих, остаточних результатів як пізнання, так і історії, Гегель фактично не може запобігти такому висновку: подібно до того, як людське пізнання вичерпує себе в пізнанні Абсолютного духу (тобто змісту філософії Гегеля), так само й соціально-політична історія людства завершує себе в сучасній Гегелю Прусській державі.

До безумовних філософських надбань Гегеля можна віднести такі:

1) він дав розгорнуту критику метафізичного методу мислення і протиставив йому власний діалектичний метод;

2) виклав на ідеалістичній основі головні закони і категорії діалектики та за новим методом побудував енциклопедію філософських наук, намагаючись у кожній із них простежити виникнення, розвиток та розв’язання суперечностей;

3) склав філософську систему, яка ввібрала в себе основні сфери життєдіяльності та пізнання.

Проте філософія Гегеля не є вільною від певних недоліків.

Головний із них – це суперечливість між його системою та методом:

а) якщо діалектичний метод Гегеля вимагає розглядати все в русі розвитку, то його філософська система заперечує загальність розвитку.

Природа, за Гегелем, не розвивається у часі, а лише урізноманітнюється у просторі;

б) якщо за діалектикою Гегеля процес пізнання нескінченний, то консервативна система покликана дати закінчене абсолютне знання дійсності;

в) якщо діалектика стверджує, що розвиток суспільства не має меж, то система обмежує цей розвиток прусською монархією, яка вважалася вищим етапом такого розвитку.

Гегель залишив велику філософську спадщину, але його ідеї були сприйняті неоднозначно. Він має багато послідовників і супротивників.

Розглядаючи саморозвиток духу, Георг Вільгельм Фрідріх Гегель практично з позиції об'єктивного ідеалізму дослідив механізм розвитку природи, людини, суспільства, проаналізував найзагальніші закони і логіку цього розвитку.

### 5.3.5. Людвіг Андреас Фейєрбах .і кінець класичної німецької філософії.

Період німецької класичної філософії закінчує філософська система Фейєрбаха. Він змолоду був учнем і послідовником Гегеля, але вже в 1827–1828 рр. починає сумніватися в істинності гегелівського вчення і розробляє власну філософію.

Його основні праці: «До критики філософії Гегеля» (1839), «Сутність християнства» (1841), «Тези до реформування філософії» (1842), «Основні положення філософії майбутнього» (1843).

Філософія Фейєрбаха є нетрадиційною як у самому постановленні проблеми, так і в її розв'язанні, і в цьому полягає її своєрідність.

Виокремимо такі риси вчення Фейєрбаха.

1. Основою філософії Фейєрбаха є вчення про природу. Він стверджував, що немає нічого вищого за природу, як немає і нічого нижчого за неї. Природа вічна. Вона нескінченна у просторі: тільки людська обмеженість ставить межі її протяжності. Фейєрбах відкидав погляди на природу як на умову розвитку духу, як на щось похідне, залежне від свідомості та волі.

2. Матеріалізм Фейєрбаха був антропологічним. Річ у тім, що в центрі його філософії – учення про людину (антропос). Людина розглядається ним як природна істота, як вищий ступінь природного саморозвитку. Почуття і свідомість людини є теж природними явищами. Тому Фейєрбах говорив про людину як про щось незмінне, абсолютне, а не як про конкретну історичну людину. Людина, за Фейєрбахом, виступає як позаісторична і позасуспільна істота. У цьому полягає суттєвий недолік філософії Фейєрбаха.

3. Антропологічний матеріалізм Фейєрбаха був метафізичним. Він не зміг подолати споглядального характеру попереднього матеріалізму й усвідомити роль практики у процесі пізнання та суспільного розвитку. Через споглядальні позиції він не зміг зрозуміти гегелівську діалектику і відкинув її разом з ідеалістичною системою.

4. У теорії пізнання Фейєрбах стояв на позиції сенсуалізму. Свою філософію він називав чуттєвою філософією, але не заперечував взаємозв'язок чуттєвого і раціонального. Він підкреслював, що чуттєве має доповнюватися раціональним, а раціональне – чуттєвим. Фейєрбах рішуче виступав проти агностицизму.

5. Філософія Фейєрбаха мала атеїстичний характер. Він вів непримиренну боротьбу проти релігії. Джерело її, так само як й ідеалізму, він убачав у відриві від буття. Проте, виступаючи проти ортодоксальної релігії,

Фейєрбах пропонував створити нову релігію, яка обожнювала б силу любові людини.

6. У розумінні суспільного життя Фейєрбах був ідеалістом. Він, як і матеріалісти минулого, не зміг зрозуміти суспільних процесів. Філософ не підійшов до розуміння того, що свідомість людей визначається не тільки положенням їх тіла та навколишньою природою, а й головним чином матеріальними умовами життя людей, їх суспільним буттям.

Попри всі недоліки, притаманні філософії Людвіга Андреаса Фейєрбаха, її безперечним досягненням є те, що вона звернулася до людини, відтворила матеріалістичні принципи і, таким чином, справила значний вплив на розвиток філософської думки.

У цілому ж німецька класична філософія зробила важливий внесок у скарбницю світової філософської думки. Для неї характерні системне викладення філософських проблем, їх вивчення в динаміці, розвитку, спроба поєднати абстрактні філософські концепції з політикою, правом, мораллю, мистецтвом, тобто практично з усіма формами людської діяльності.

### 5.3.6. Некласична парадигма сучасних філософувань

Позиції ірраціоналізму в сучасній філософії відстоюють багато різних шкіл і напрямів.

Серед них значне місце належить філософії життя. Цей напрям сформувався на межі XIX– XX ст. і набув сили головним чином у Німеччині та Франції. Його заснував Артур Шопенгауер (1788–1860).

Його філософську концепцію, яка концентрується навколо центральної категорії «воля», викладено у творі «Світ як воля і уявлення». На думку Шопенгауера, світ – це дзеркало, в якому світова воля виявляється через безліч предметів і подій.

Вищим ступенем вияву волі є людина. Розум у житті людини і у світі в цілому відіграє скромну, суто технічну роль. Основні життєво важливі процеси відбуваються без участі інтелекту.

Життєвий світ людини є нерозумним, хаотичним, і єдине, що якось упорядковує його, – це «світова воля» і аж ніяк не розум. Примат волі над інтелектом підтверджується вчинками людини, оскільки в основній своїй масі вони диктуються не доводами розуму, а інстинктами і бажаннями.

Найсильніший інстинкт – інстинкт продовження роду. Людина може сподіватися тільки на себе; єдиний вихід із світового абсурду – погасити волю до життя, відмовитися від її спокус і тим самим досягти нірвани.

Якщо онтологічну позицію Шопенгауера можна виразити тезою «світ як воля», то його гносеологічні погляди описуються тезою «світ як уявлення».

Він вважав, що навколишній світ існує лише як об’єкт для суб’єкта. Оскільки воля «сама по собі є несвідомою і сліпою», то й раціональне пізнання

є для неї неприйнятним. Тому основним є інтуїтивне пізнання, яке здійснюється за допомогою переживання світу. А звідси виходить, що вищим видом пізнання є не наука, а мистецтво, яке базується на інтуїції і здатне «як дзеркало світу» глибше розкрити волю до життя.

Отже, воля для Шопенгауера – це сутність світу. Вона є визначальним принципом онтології, гносеології, етики та естетики. Воля – це все, оскільки «немає волі – немає уявлення, немає світу».

Артур Шопенгауер лише висунув основні ідеї нової філософії, а всебічного розгляду вона набула у таких школах, як філософія волі до влади Фрідріха Ніцше (1844–1900) та його послідовників; академічна школа філософії життя – Вільгельм Дільтей (1833–1911), Георг Зіммель (1858–1918), Освальд Шпенглер (1880–1936); школа творчої еволюції Анрі Бергсона (1859–1941) та його послідовників.

Коротко розглянемо ці школи.

Філософія волі до влади. Німецький філософ і поет Фрідріх Ніцше виклав свої погляди у творах «Так говорив Заратустра», «По той бік добра і зла», «Генеалогія моралі», «Воля до влади», «Антихристиянин» та ін. Основні положення філософії Ніцше можна звести до такого.

По-перше, Ніцше оцінював навколишній світ як хаотичний потік життя, активний життєвий універсум. Життя – це перша реальність (субстанція), що передує розділенню матерії та духу, буття та свідомості. Воно виступає вічним принципом буття, який реалізується в індивідуальних і неповторних формах людської діяльності. Розум, свідомість виконує в житті лише другорядну, підпорядковану роль захисту від руйнівних впливів зовнішнього середовища. Основним же стимулом усіх дій людини, які визначають і зміст цих дій, є сфера несвідомих життєвих потягів.

По-друге, на основі «волі до життя» Ніцше розвинув концепцію «волі до влади». Поняття волі як основи всього існуючого він запозичив у Шопенгауера, але в його працях ідеться не про абстрактну «світову волю», а про конкретно визначену волю – волю до влади. Ніцше був переконаний, що основним законом світобудови є невичерпна воля до впливу і панування. Він діє і в рослинному, і у тваринному світі. Воля до влади – це мовби «душа» світу, укорінена в його глибинних надрах. Світ являє собою арену боротьби за владу, за перевагу над іншими. Владолюбство органічно притаманне також усім людям, хоча і різною мірою. Справжнім буттям людини можуть бути тільки постійний рух і становлення, невпинна творчість. Будь-яка дія людини, на думку філософа, – це свого роду властолюбство.

По-третє, найвищим типом людини Ніцше вважав надлюдину (супермена), що звільнилася від слабких сторін своєї природи. Ідея надлюдини була своєрідною реакцією німецького філософа на догматичне християнство, яке, на його думку, зробило людину слабкою, покірною та

приниженою. Усе краще в людині, писав Ніцше, знищило християнство. Воно завжди було на боці слабких, настирливо культивувало в людях слабкість і вбивало в них силу, виховувало почуття страху. На противагу християнському ідеалу Ніцше дав свій ідеал людини сильної, владної. Він писав: «“Бог помер!”, бо віра в такого Бога не варта уваги, але віра в Бога мусить бути, тому – “Хай живе Бог!”, але не Бог безсилих рабів, а Бог всесильних суперменів!».

Академічна філософія життя. Так само, як і Ніцше, Вільгельм Дільтей вважав, що основним завданням філософії є осягнення життя. Він розглядав історію Духу починаючи з найдавніших часів. У його розумінні Дух – це не тільки індивідуальна свідомість, а й самі філософські системи (матеріалізм, ідеалізм, дуалізм та ін.). Дух не можна пояснити лише за допомогою засобів науки. «Не пояснити, а зрозуміти за допомогою засобів інтуїтивного проникнення» – такий підхід Дільтея.

Психологія «розуміння» має засновуватися на самоспостереженні, «вживанні», «самопереживанні» та інших подібних методах дослідження. «Остання таємниця життя» не може бути пізнана до кінця, до неї можна лише весь час наближатися.

Георг Зіммель для того, аби розкрити проблему життя, звертався до історії культури і взаємовідносин людини з нею.

Життя – це невпинна боротьба зі смертю, довічна плинність та мінливість форм культури. Історія культури являє собою невблаганне породжування «життям» все нових і нових культурних форм, які рано чи пізно старіють і стають гальмом для життя. Доля культури через це завжди трагічна, так само як трагічна і вся історія людського роду.

Поняття «життя» в культурно-історичному плані інтерпретує і Освальд Шпенглер. Життя для нього – це «доля», «душа» культури, яка обґрунтовує ідею катастроф, що, постійно і регулярно повторюючись в історії, призводять до виникнення і смерті замкнутих у собі цивілізацій.

Концепцію творчої еволюції розвивав представник французького інтуїтивізму лауреат Нобелівської премії Анрі Бергсон. Як і його попередники, він закликав розглядати життя не як щось закостеніле і завершене, а як безперервне творче становлення.

Для Бергсона життя – це метафізичний космічний процес, могутній потік творчого формування, «життєвий порив». Матерія – якісне начало буття – хоча й спричиняє опір, але все жтаки підкоряється життю. Людина тлумачиться Бергсоном як творча істота, здатність до творчості якої визначається ірраціональною інтуїцією.

Інтуїція (від лат. intueri – раптове осяяння) – це безпосереднє і безмежне споглядання істини шляхом творчого натхнення і сили волі. Вона виникає не внаслідок міркування або ж спостереження, а шляхом укорінення в «інтимну сутність» предметів. Інтуїція являє собою один із виявів життєвого пориву,

який містить ясність і очевидність. Бергсон характеризував інтуїцію як основу духу, як саме життя, а завдання філософії полягає в тому, аби допомогти людині оволодіти інтуїціями.

Феноменологія. Помітний вплив на сучасну філософську культуру справила феноменологія – філософський напрям, який прагне звільнити філософську свідомість від натуралістичних настанов, досягти власної сфери філософського знання – рефлексії свідомості про свої акти та їхній зміст, виявити фундаментальні основи пізнання, людського існування та культури.

Цей напрям заснував німецький філософ і вчений, професор Гальського та Фрайбурзького університетів Едмунд Гуссерль (1859–1938). Він прагнув відмежувати філософію від природознавства, яке стихійно стоїть на матеріалістичних позиціях, відвести їй якусь цілком ізольовану від усіх інших наук галузь.

Такою галуззю має бути «трансцендентальний світ чистої свідомості». Чиста свідомість – це самоочищення свідомості від схем, догм, шаблонних ходів мислення, які нав’язують їй. Така свідомість має справу з феноменами, тобто з тими, що нам надано, що перед нами з’явилося («феномен» із давньогрецької – явище, поява).

Феномени розуміються не як психічні явища, а як деякі абсолютні сутності, що мають всезагальне значення, незалежні від індивідуальної свідомості, але такі, що одночасно знаходяться тільки в ній і не можуть існувати поза нею.

Очищення свідомості, згідно з Гуссерлем, здійснюється за допомогою багатоступінчастого методу – «феноменологічної редукції», у результаті чого виключаються із розгляду або «залишаються в дужках» увесь навколишній світ, усі існуючі погляди, наукові теорії і саме питання про існування того, що є предметом дослідження. У такий спосіб ми як би звертаємося до самих речей у вигляді сфери свідомості, вільної від відношення та реальності, але зберігаючи все багатство свого обґрунтування, ідеалізації.

Отже, феноменологія за своєю сутністю є наукою факту, гранично узагальненою та ідеалізованою. Сам Гуссерль вважав її дескриптивною, або описовою, наукою.

Представники феноменології прагнуть виділити чисту, тобто допредметну, досимволічну свідомість, або «суб’єктивний потік», і визначити його особливості. Це робиться тому, що свідомість – дуже складне утворення з різними функціями. Виділивши «чисту» свідомість, можна зрозуміти сутність свідомості взагалі.

Головною характеристикою свідомості взагалі є її постійна спрямованість на предмети, тобто інтенціональність.

Свідомість у чистому вигляді, або «абсолютне Я», що одночасно є центром потоку свідомості людини, нібито конструює світ, привносячи у нього «змісти».

Усі види реальності, з якими має справу людина, пояснюються з актів свідомості. Об'єктивної реальності, що існує поза і незалежно від свідомості, просто немає. Свідомість пояснюється із самої себе як феномен.

Вирішальну роль у феноменології відіграють методи дослідження. Найбільш докладно Гуссерль розробив метод ідеалізації, або сутнісного описування. Це метод пізнання чистих ідеальних властивостей, таких як «чисельність», «кольоровість», «вродливість». Такі властивості називаються «ейдосом» (від грец. eidos – вид, образ, ідея). У процесі ідеалізації необхідно абстрагуватися від основи, в якій дані властивості конкретизуються, а також від її індивідуальних і родових властивостей. Пізнавальне зусилля має бути сконцентроване на якісній стороні «ейдосу».

У першій половині XX ст. феноменологія була досить поширеною і навіть модною філософією. Її запроваджували у різні сфери людської діяльності, наприклад у мистецтво, оскільки мистецтво, безсумнівно, має справу перш за все переважно із феноменами. Так само широке використання феноменологія дістала у культурології, соціології та політології.

Екзистенційна філософія. Провідне місце в ірраціоналістично-гуманістичному напрямі західної філософії належить екзистенційній філософії.

Вона зародилась у середині XIX ст., коли на противагу об'єктивному ідеалізму гегелівської філософії датський філософ Сьорен К'єркегор (1813–1855) висунув тезу абсолютної цінності саме індивідуально-неповторного (а не всезагального) аспекту реальності як людського існування. Звідси виник і термін «екзистенціалізм» (від лат. existentia – існування).

Ідеї К'єркегора, щоправда, на деякий час були забуті. І лише в 20-ті рр. XX ст. німецький філософ Мартін Хайдеггер (1889–1976) у книзі «Буття і час» сформулював філософське вчення, центральним поняттям якого постала «екзистенція» – людське існування.

Подібних висновків незалежно від Хайдеггера доходив інший німецький філософ Карл Ясперс (1883–1969).

Упродовж 1930-х рр. виникає і поширюється французький напрям екзистенціалізму, представниками якого були відомі письменники та філософи Альбер Камю (1913–1960), Жан Поль Сартр (1905–1980), Габріель Марсель (1889– 1973), Моріс Мерло-Понті (1908–1961) та ін.

Що ж таке екзистенціалізм? Екзистенціалізм – це ірраціоналістична філософія, предметом вивчення якої є не об'єктивна реальність, а внутрішній світ людини. Філософія екзистенціалізму – ірраціональна реакція на раціоналізм філософії Просвітництва та німецької класичної філософії.

За твердженнями філософів-екзистенціалістів, основний недолік раціонального мислення полягає у тому, що воно виходить із принципу протилежності суб'єкта і об'єкта, тобто розділяє світ на дві сфери – об'єктивну та суб'єктивну.

Усю дійсність, у тому числі людину, раціональне мислення розглядає тільки як предмет, «сутність», пізнанням якої можна маніпулювати в термінах суб'єкта – об'єкта. Справжня філософія з точки зору екзистенціалізму має виходити з єдності об'єкта та суб'єкта. Цю єдність втілено в «екзистенції», тобто в якійсь ірраціональній реальності.

Відомі два напрями екзистенціалізму – релігійний, який представлено такими мислителями, як К. Ясперс і Г. Марсель, та атеїстичний, виразниками якого стали М. Хайдеггер, Ж. П. Сартр, А. Камю та ін.

Як уже зазначалося, екзистенція в перекладі з латини означає «існування». Саме це існування розуміється в екзистенціалізмі як безпосередня єдність суб'єкта та об'єкта, спрямованість суб'єкта на ззовні, відкритість перед іншим і рух до цього іншого.

У релігійному варіанті екзистенціалізму цим іншим є Бог, до нього рухається особистість у своїй свободі.

В атеїстичному варіанті «інше» виступає як «ніщо». Це означає, що людина спонтанно самостворює себе, здійснюючи свою свободу. Перед людиною відкривається безліч наслідків, і вона змушена зробити свій вибір. Здійснюючи його, людина творить свободу. Вона відповідальна за свій вибір насамперед перед собою, зовсім нелегко постійно нести цей тягар відповідальності, усвідомлюючи, що, «створюючи» себе, ти тим самим твориш інших людей та світ у цілому.

Центральними проблемами цієї філософії є такі.

1. Проблема існування (екзистенції) людини. Екзистенціальна філософія стверджує, що не все, чим людина живе, що вона переживає, є справжнім існуванням. Коли людина працює, учиться, відпочиває, радіє тому чи іншому випадку – це існування зовнішнє. У такому існуванні втрачається неповторна єдність, єдність кожної окремої особи, зникають ті первісні, внутрішні, інтимні, начебто незалежні від зовнішнього світу, від інших людей переживання, які й становлять існування. Для позначення існування в цьому розумінні й користуються терміном «екзистенція». Екзистенція виражає глибинну основу, сутність існування, неповторність, унікальність людини та її долі. Якщо існування показує людину такою, якою вона є, то екзистенція вказує на можливості, які містяться в ній. Екзистенція означає здатність людини здійснити свій вибір, розкрити свої можливості, бути собою. Відповідно до філософії екзистенціалізму, аби усвідомити себе як «екзистенцію», людина повинна виявитися в «прикордонній ситуації», наприклад перед лицем смерті. У результаті світ стає для людини «інтимно близьким». Істинним способом

пізнання, способом проникнення у світ «екзистенції» оголошується інтуїція («екзистенційний досвід» у Марселя, «розуміння» у Хайдеггера, «екзистенційне осяяння» у Ясперса), що являє собою ірраціоналістично витлумачений феноменологічний метод Гуссерля.

2. Проблема буття людини та буття світу – центральна в екзистенційній філософії. Про це свідчать навіть назви творів основоположників екзистенціалізму. У Хайдеггера основна праця «Буття і час», у Сартра – «Буття і ніщо» та ін. Як же розуміють буття екзистенціалісти і як це поєднується з проблемою людини? На відміну від класичних філософських учень про буття, які розглядають його як об'єктивний, незалежний від свідомості світ, екзистенціалісти вважають, що філософія стоятиме на позиціях життєвого реалізму лише тоді, коли об'єктом її досліджень будуть людина, її життя. Світ для людини існує остільки, оскільки вона йде від свого буття, надає світу певного значення та змісту. Людина творить світ таким, яким вона хоче його бачити, виходячи зі своїх переживань, створює свою емоційну картину світу. І тому, як стверджують екзистенціалісти, немає сенсу говорити про якийсь особливий, об'єктивний, світ позалюдського. В їх концепціях об'єктивна дійсність існує як суб'єктивна, як продукт переживань суб'єкта, як існування його сприйняття, його свідомості.

3. Проблема свободи людини. Екзистенціалізм називають філософією свободи. І дійсно, проблема свободи посідає в екзистенціалізмі важливе місце.

Але ж у чому полягає сутність свободи? Як її розуміють екзистенціалісти? Екзистенціалізм визначає свободу як вибір людиною самої себе: людина така, якою вона сама себе вільно обирає. Свобода тлумачиться не як свобода діяльності, а лише як свобода вибору або ставлення суб'єкта до незалежного від нього оточення. Він може або вільно погодитися зі своїм станом, або теж вільно не приймати свого стану.

Об'єктивна ситуація не сама по собі обмежує нашу свободу, а лише як переживання її як обмеження. Наприклад, в'язень або ж раб теж може бути «вільним», відповідним чином самовизначаючи своє ставлення до свого становища.

Звідси висновок: завдання людини полягає не в тому, аби змінити світ, а в тому, аби насамперед змінити своє ставлення до нього.

Ідеї екзистенціалізму справляли і справляють великий вплив на різноманітні течії сучасної філософської думки. Під впливом цієї філософії розвивалася франкфуртська школа (Ю. Хабермас, А. Шмідт, Т. Адорно, Г. Маркузе та ін.), школа нових філософів (Ж. М. Бенуа, Г. Лардро, М. Гарен та ін.), що виникли в 70-ті рр. XX ст. у Франції, та ін.

Герменевтика. Одним із різновидів сучасної філософії є герменевтика, яку багато дослідників відносять до ірраціоналістично-гуманістичного напряму.

Герменевтика (від грец. hermēneutike – мистецтво тлумачення) – теорія і практика тлумачення текстів. Етимологію слова «герменевтика» пов'язують з іменем бога Гермеса – у давньогрецькій міфології посланця богів і того, хто тлумачив їхню волю. У давньогрецькій філософії і філології герменевтика – це мистецтво розуміння і тлумачення текстів, думок, символів та ін. У християнських письменників і теологів – мистецтво тлумачення Біблії.

Підстави філософської герменевтики було закладено німецьким теологом і філософом Фрідріхом Шлейєрмахером (1768–1834). Визнаючи наявність «спеціальних» герменевтик: філологічної, теологічної, юридичної, він задавався питанням: яка необхідна умова розуміння? Такою умовою, на його думку, є схожість і відмінність автора тексту і читача.

Якщо автор і читач абсолютно «споріднені», то герменевтика є зайвою; якщо ж вони абсолютно різні – герменевтика неможлива.

Таким чином, для того аби розуміння було можливим, необхідна певна міра «чужорідності» і «спорідненості» між автором і читачем.

Існують два методи розуміння: граматичний та психологічний.

Граматичний метод розкриває розуміння, виходячи з «духу мови», як пов'язане й обумовлене цим духом.

Психологічне розуміння розкриває розуміння, виходячи з «душі того, хто розмовляє», як його унікальний своєрідний образ мислення і відчуття. Розуміння полягає у проникненні, з одного боку, у «дух мови», а з другого – у «душу автора».

Граматичний і психологічний методи нерозривно пов'язані. Розуміння, на думку Шлейєрмахера, можна вважати успішним, коли позиції автора і читача «врівноважуються». Читач і в знанні мови (об'єктивна сторона), і в знанні внутрішнього життя автора (суб'єктивна сторона) повинен зрівнятися з автором.

Об'єктом дослідження в герменевтиці найчастіше виступає текст. Головною є проблема розуміння, тлумачення, інтерпретації тексту.

Основне питання герменевтики має принаймні два варіанти формулювання: гносеологічний (як можливе розуміння?) та онтологічний (як влаштоване буття, сутність якого полягає у розумінні?).

Фундаментальними поняттями в герменевтиці є поняття герменевтичного трикутника та герменевтичного кола.

За допомогою першого з'ясовуються складні взаємовідносини між автором тексту, самим текстом і читачем, інтерпретатором тексту.

У понятті герменевтичного кола виражається особливість процесу розуміння, пов'язаного з його циклічним характером.

Онтологічний характер герменевтичного кола, який виражає специфічну межу процесу пізнання, – початковий пункт герменевтики як філософської течії.

Ця ідея посідає центральне місце у вченні німецького філософа Ганса Георга Гадамера (1900–1991). Він не зводив герменевтику до розроблення методології розуміння текстів, а визначав її як філософію розуміння.

Предметом розуміння, на думку Гадамера, є не значення, вкладене в текст автором, а той предметний зміст, з осмисленням якого пов'язаний цей текст. За Гадамером, герменевтика є філософією «тлумачення»: від тлумачення текстів до тлумачення людського буття, знання про світ і буття в ньому.

Різні проблеми герменевтики розробляли також німецькі філософи Вільгельм Дільтей (1833–1911), Карл Отто Апель (нар. 1922), Рудольф Бультман (1884–1976), Юрген Хабермас (нар. 1929), французький філософ Поль Рікьор (1913–2005), австрійський релігійний філософ і теолог Емеріх Корет (1919–1991) та ін.

Філософська антропологія. Іншою течією ірраціонально-гуманістичного напряму є філософська антропологія. У широкому значенні – це філософське вчення про природу і сутність людини. Але в цьому випадку філософська антропологія розглядається як напрям у західноєвропейській філософії (переважно німецькій) першої половини XX ст., що прагне створення цілісного вчення про людину шляхом використання і тлумачення даних різних наук – психології, біології, етології, соціології, а також релігії та ін.

Початок філософської антропології пов'язаний із появою у 1928 р. праць Макса Шелера (1874–1928) «Положення людини в космосі» та Гельмута Плеснера (1892–1985) «Ступені органічного і людина», у центрі уваги яких – проблема природи людини, її сутності, специфічна відмінність у способі існування людини і тварин.

Надалі ідеї філософської антропології розвинули Еріх Ротхакер (1888–1965), Ернст Кассірер (1874–1945) та ін.

Однією з головних тем цього напряму є тема істотних відмінностей людини і тварини.

Шелер убачав їх відмінність у здатності людини предметно й об'єктивно ставитися до середовища; Гелен – у нерозвиненості людини, яка компенсує її в діяльності; Ротхакер – у здатності творити і бути витвором культури. Утім вони переконані, що природа людини залишається незмінною і залежить від Бога.

Шелер вважав, що незнання сутності людини призводить до кризи в культурі, суспільстві.

Криза суспільства – це криза людини, криза особистості. Причина цього – у неправильному підході до пізнання людини.

Знання про людину має становити певне синтетичне знання, що включає три основні сфери знання: природничонаукове, філософське та релігійне.

Проблема людини – це головне питання філософії. Криза сучасного суспільства показує всю насущність цього завдання. У людській природі Шелер виділяв два основних начала: життєве начало, якийсь життєвий порив, і дух, що йде від Бога. За своїм життєвим началом людина є твариною, живою істотою, утім істотою розумною, яка володіє духом, оскільки Бог її наділяє духом. Божественний дух перевершує людську природу, тому людина стає людиною тоді, коли вона асимілює в собі дух Божественний, роблячи його своїм надбанням.

Шелер убачав сутність людини не в мисленні або волі, а в любові.

Психоаналіз (фрейдизм). Однією з найвпливовіших ідейних течій XX ст. став психоаналіз, або фрейдизм. Засновником психоаналізу в його класичній формі був австрійський психолог, невропатолог, психіатр Зигмунд Фрейд (1856–1939).

Його теоретичні погляди сформувалися під впливом традицій класичного природничо-наукового матеріалізму та еволюціонізму в той час, коли вже намітилася криза традиційних уявлень про психічне життя людини. Основні погляди Фрейда викладено в його працях «Три нариси з теорії сексуальності» (1905), «По той бік принципу задоволення» (1920), «Я і Воно» (1923), «Тотем і табу» (1913), «Майбутнє однієї ілюзії» (1927), «Незадоволеність у культурі» (1930) та ін.

У названих працях яскраво виявляється перехід Фрейда від раціоналізму до ірраціоналізму.

Головним у його концепції психоаналізу стали виявлення несвідомого, його філософське осмислення та тлумачення.

Фрейд, висуваючи свою концепцію несвідомого, підкреслював, що воно не було предметом дослідження класичної філософії та психології тому, що в них панував культ розуму та свідомості. Психіка ж людини, на його думку, роздвоюється на дві сфери: свідоме та несвідоме. Саме вони і визначають суттєві характеристики особистості.

Поділ психіки на свідоме та несвідоме є основною передумовою психоаналізу. На цій підставі у Фрейда формуються уявлення про суб'єктивну реальність людини. У праці «Я і Воно» він розгортає структурну концепцію психіки, визначаючи в ній такі сфери:

а) несвідоме («Воно») – це визначальний глибинний пласт людської психіки. Він функціонує на основі природжених, природних, генетично первинних потягів;

б) свідоме («Я») – це розум людини, або «Его». Воно виступає посередником між несвідомим та зовнішнім світом «Я», прагне зробити «Воно» прийнятним для світу і привести світ у відповідність до бажань «Воно»;

в) передсвідоме («Над-Я») – це внутрішнє особисте сумління. Воно утворюється під впливом системи суспільних заборон. Якщо «Воно» зумовлене генетично, «Я» – індивідуальним досвідом, то «Над-Я» є результатом впливу інших людей, суспільства.

Важливим складовим елементом вчення Фрейда було уявлення про існування в надрах «Воно» одвічних несвідомих інстинктів. Спираючись на дані природничих наук, Фрейд головною рушійною силою і передумовою поведінки людини вважав два інстинкти: самозбереження та сексуальний інстинкт. Саме сексуальний інстинкт, інстинкт лібідо, і став центральною ланкою психоаналізу.

Інстинкти, на думку вченого, вступають у конфлікт зі свідомістю, орієнтованою на принцип реальності, тобто на соціально прийнятні форми поведінки та способи задоволення бажань.

Свідоме «Я» та передсвідоме «Над-Я» прагнуть підкорити сферу несвідомого «Воно». При цьому відбувається лише уявне розв’язання конфлікту, оскільки витіснені в несвідоме сексуальні бажання в будь-який час можуть вирватися на поверхню і стати причиною нових конфліктів. Пошук їх реального розв’язання досягається шляхом свідомого оволодіння бажаннями, їх безпосереднім задоволенням або сублімацією (від лат. sublimaio – високо піднімаю, підношу).

Сублімація – це особливий вид відхилення інстинктів (лібідо) від притаманної їм спрямованості і переключення їхньої енергії на досягнення соціальних та культурних цілей. Сублімацією Фрейд пояснював виникнення релігії, мистецтва, суспільних інституцій. Сублімація, за Фрейдом, виявляється у творчості.

З позиції сексуальних поглядів Фрейд аналізував творчість Леонардо да Вінчі, Гете, Шекспіра, Достоєвського.

Учення Фрейда, не будучи філософським, містить значний світоглядний потенціал, перш за все завдяки специфічному осмисленню сутності людини та культури, тобто індивідуальний розвиток людини, на думку Фрейда, відтворює основні етапи розвитку людства взагалі.

Перехід дитини від одного віку до іншого повторює ті самі етапи, які у своєму розвитку пройшло людство. Психіка людини, за Фрейдом, – це засіб взаємозв’язку всіх епох. При цьому буття людини тлумачиться як постійна боротьба між «інстинктом життя» (Еросом) та «інстинктом смерті» (Танатосом).

Пояснюючи походження та сутність культури, Фрейд виходив із переконання в подібності закономірностей, індивідуальних та колективних психологічних явищ, а також із однаковості механізмів формування нормальних та патологічних виявів психіки. На цій підставі він констатував, що релігію слід вважати загальнолюдським нав’язливим психозом, аналогічним

відповідному дитячому неврозу, укоріненому в комплексі Едіпа, це форма масового божевілля.

Фрейд зробив суттєвий внесок у розуміння закономірностей функціонування психіки людини. Його погляди вплинули на мистецтво, етнографію, психологію, духовне життя західного суспільства взагалі.

Але в психоаналізі Зигмунда Фрейда, як і в будь-якій іншій галузі знання, є невирішені питання; є в його концепції і такі положення, які з часом виявили свою обмеженість та практичну безперспективність.

Неофрейдизм. Найвідомішими послідовниками Фрейда були засновник аналітичної психології швейцарський психолог, філософ і культуролог Карл Густав Юнг (1875–1961); засновник індивідуальної психології австрійський психолог Альфред Адлер (1870–1937); засновник сексуально-економічної теорії австро-американський лікар Вільгельм Райх (1879–1957); німецький філософ, психолог та соціолог Еріх Фромм (1900–1980) та ін.

Ці філософи уточнили вихідні положення психоаналізу, оновили їх, і тому їх концепція дістала назву неофрейдизму.

Аналітична психологія. Ідеї психоаналізу розвивав Карл Густав Юнг, який свої погляди виклав у творах «Про психологію несвідомого» (1943), «Символіка духу» (1948), «Про коріння свідомості» (1954), «Підхід до несвідомого» (1961) та ін. У книзі «Метаморфоза і символи лібідо» (1912) Юнг відкинув сексуальну інтерпретацію лібідо Фрейдом, проголосивши тлумачення лібідо як психічної енергії.

Також він висунув концепцію, відповідно до якої індивідуальне несвідоме Фрейда – усього лише частина набагато більшого «колективного несвідомого», під яким розумілася загальна пам’ять усього людського роду, що зберігається в схованках людської душі.

Також Юнг сформулював ідею архетипів – загальнолюдських прототипів, які становлять зміст колективного несвідомого. Він вважав, що воно ідентичне в усіх людей і створює загальну підставу духовного життя кожної людини, будучи за своєю природою понадособистісним. Цей шар психіки безпосередньо пов’язаний з інстинктами, тобто наслідуваними чинниками.

Динаміка архетипів (наприклад, образів героя, демона, матері-землі та ін.), за Юнгом, лежить в основі міфів, символіки, художньої творчості, сновидінь.

Архетипи діють у людині інстинктивно.

Індивідуальна психологія. Ще одним представником неофрейдизму був австрійський психолог Альфред Адлер. Його основні твори: «Пізнання людей» (1917), «Практика і теорія індивідуальної психології» (1920), «Сенс життя» (1933) та ін.

У роботі «Про неповноцінність органів» (1907) він сформулював концепцію хвороби як порушення балансу у відносинах органу і навколишнього середовища, який організм прагне компенсувати.

Адлер вважав, що в основі психопатологічних варіантів людської поведінки лежить ідея компенсації почуття неповноцінності як результат реалізації неусвідомлюваного прагнення переваги.

Ідея та принцип компенсації стали однією з підстав учення Адлера.

Він також відкидав фрейдистські ідеї про особливу роль і значення сексуальності та несвідомого у житті людей і вважав особливо важливим приділяти увагу соціальним складовим, а також цілям поведінкових мотивацій.

Особливої популярності набули ідея та термін Адлера «комплекс неповноцінності». Подолання цього почуття Адлер пов'язував із тенденцією «прагнення влади» (те саме, що і «воля до влади» у Ніцше). Недостатня або перекручена компенсація почуття неповноцінності, відповідно до ідей Альфреда Адлера, і призводить до неврозів.

Філософія Еріха Фромма. Найбільш відомим представником психоаналізу вважається Еріх Фромм. Його основні твори: «Втеча від свободи» (1941), «Мистецтво кохання» (1956), «Концепція людини у Маркса» (1961), «Серце людини» (1964) та ін.

Творчість Фромма характеризується широким використанням і критичним переосмисленням ідей Фрейда, Маркса (головним чином раннього), філософської антропології, екзистенціалізму та ін.

Об'єднуючим початком наукових пошуків ученого стала проблема людини в її соціокультурному вимірі. Людина, за Фроммом, є істотою, яка вийшла в процесі еволюції за рамки інстинктивного пристосування до навколишнього світу і набула свідомості, самосвідомості, розуму. Відчуження людини від природи, від людей, від самої себе, а також усвідомлення цієї відокремленості і власної безпорадності перед силами природи та суспільства стають, на думку Фромма, джерелом сорому, тривоги, почуття вини, які людина прагне перебороти у своєму індивідуальному існуванні. Він вважав, що людське існування та свобода споконвічно нероздільні.

Фромм також піддав перегляду концепцію Фрейда про несвідоме, мету та завдання психоаналізу. Він розглядав несвідоме як соціальний феномен. На його думку, «несвідоме – це вся людина мінус та його частина, яка сформована її суспільним середовищем».

Головна мета психоаналізу переміщується із пристосування людини до наявних умов на досягнення людиною продуктивної орієнтації, пов'язаної зі зростанням та розвитком усіх людських можливостей. Сексуально-економічна теорія.

Учень і колега Зигмунда Фрейда – Вільгельм Райх – був одним із лідерів ліворадикального фрейдизму. У своїх працях «Функції оргазму» (1927), «Аналіз характеру» (1928), «Генітальний та невротичний характери» (1929), «Масова психологія фашизму» (1933), «Сексуальна революція» (1936) та інших він розвивав власні психоаналітичні орієнтовані концепції.

Вважаючи сексуальність і оргазм основним регулюючим механізмом людської життєдіяльності, Райх розробляв науку про «сексуальну економію», засновану, на його думку, «на соціологічному фундаменті Маркса та на психологічному фундаменті Фрейда».

Також він заклав підвалини фрейдомарксизму, ідеї якого розвив у роботі «Діалектичний матеріалізм і психоаналіз» (1924).

Райх брав активну участь у робочому русі, заснував декілька організацій для проведення в життя «сексуальної політики пролетаріату». У книзі «Масова психологія фашизму» він здійснив перше ґрунтовне дослідження з психології та психопатології фашизму. Розробляв проблеми і теорію сексуальної революції, яку вважав атрибутом революційного та реформістського процесів. Стверджував, що сексуальна революція є передумовою та основою «дійсно людської революції», оскільки вона звільняє людей від подавленої сексуальності, розкріпачує їх і тим самим створює умови для справжньої соціальної революції. Створив учення про існуючу систему сексуальної репресивності, яка 140 Частина перша. Сутність філософії, основні етапи та напрями її розвитку використовує родину, політику й культуру з метою придушення сексуальності та волі людини і тим самим формує консервативний тип характеру людей, орієнтований на сліпе підпорядкування та підтримання диктатури. Проаналізував сексуальне придушення як основне джерело масової невротизації та неврозів.

## Питання для самоконтролю

1. Криза раціональності і проблема наукового методу (позитивізм, емпіріокритицизм).
2. Основні ідеї університетської філософської думки України XIX ст.
3. Філософія Ф. Ніцше та її вплив на філософію XX століття.
4. Філософія науки XX ст.: неопозитивізм, постпозитивізм. 32. Основні ідеї філософської антропології XX століття.
5. Цивілізаційна концепція розвитку суспільства (О. Шпенглер, О. Тоффлер, Н. Данілевський, Н. Гумильов).
6. Ідея феноменології та становлення феноменологічного методу в працях Е.Гусерля.
7. Філософія екзистенціалізму, основні поняття: свобода, сутність, існування.

8. Проблема знання і мови в філософії ХХ сторіччя. Лінгвістичний поворот у філософії.
9. Герменевтика як філософська течія, основні принципи та представники. 38. Зародження та розвиток структуралізму (К. Леві-Строс, М. Фуко, Ж. Лакан, ін.), його вплив на сучасну науку та філософію.
10. Поняття «постмодерну» в сучасній філософії.
11. Основні ідеї постструктуралізму (Р. Барт, Ж. Дельоз, Ф. Гваттари, Ж. Деррида, ін.).
12. Становлення концепції постіндустріалізму та ідея інформаційного суспільства (Д. Белл, Р. Арон, М. Кастельс и др.).
13. Сучасна українська філософія.

## РЕКОМЕНДОВАНІ ДЖЕРЕЛА ІНФОРМАЦІЇ

**Основні джерела інформації**

1. Литвинчук О. В., Муляр В. І. Філософія : навчальний посібник. Житомир : Житомирська політехніка, 2021. 403 с.

2. Попович М. Д. Філософія. Історія і теорія : навчальний посібник. Кам'янець-Подільський : ПДАТУ, 2022. 659 с.

3. Тарасенко І. В. Основи філософських знань : навчально-методичний посібник. Харків : НТУ «ХПІ», 2025. 112 с.

4. Філософія : навчально-методичний посібник / Владленова І. В. та ін. ; за ред. Городиської О. М., Дольської О. О. Харків : Видавництво Іванченка І. С. 2024. 200 с.

5. Філософія : підручник / Бліхар В. С. та ін. Вид. 2-ге, перероб. та доп. Ужгород : Говерла, 2021. 440 с.

6. Халапсіс О. В. Філософія : підручник. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2023. 196 с.

**Додаткові джерела інформації**

7. Вступ до філософії : конспект лекцій. Електронний ресурс / КПІ імені Ігоря Сікорського ; укладачі: Новіков Б. В. та ін. Електронні текстові дані (1 файл: 316 Кбайт). Київ : КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2022. 114 с.

8. Соціальна філософія : курс лекцій / автор-укладач Д. Л. Кобелєва. Харків : Державний біотехнологічний університет, 2022. 106 с.

9. Trynyak M., Rudenko S. Intersubjectivity by J. Habermas and solidarity by R. Rorty from the comparative perspective of the postmetaphysical discourse. *Humanities Studies :* збірник наукових праць / гол. ред. В. Г. Воронкова. Запоріжжя : Гельветика, 2023. Випуск 16 (93). С. 77–83. URL: https://surl.li/yqebim

10. Триняк М., Руденко С. Філософсько-освітній аналіз життєтворчості в медійному дискурсі війни. *Вісник Національного технічного університету «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми розвитку українського суспільства.* 2025. Випуск 2. С. 80–84. URL: https://aprus.khpi.edu.ua/issue/view/20349